STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 02243

DI UMFARGESLEKHE

Suzanne Taube

•

THE MAX PALEVSKY
YIDDISH LITERATURE COLLECTION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

די אומפארגעסלעכע

שושנה טאובע

די אומפארגעסלעכע

(פארצייכנונגען)

אידיש: הערמאן טאובע

ארויסגעגעבן פון שושנה טאובע בוך קאָמיטעט
באלטימאר מד. 1948

SUSANNE TAUBE

DIE UMFARGESLECHE
(The Unforgotten)

Translation: HERMAN TAUBE

Copyright 1948
By
SUSANNE TAUBE

Published by S. Taube Book Committee

Photowork: Photocraft Studio, Baltimore

Printed in the U. S. A.
The Romm Press, Baltimore, Md.
1948

10

אינהאלט

זייט

פאָרוואָרט — — — — — — — — — — — —

צוויי — — — — — — — — — — — — — 13

סאשקע'ס ווידוי — — — — — — — — — — — 51

דער וועג אויף צוריק — — — — — — — — — 63

שטורם־נאַכט — — — — — — — — — — — 85

א קינד ווערט געבוירן — — — — — — — — — 111

אסתר — — — — — — — — — — — — — 125

א דאנק צו מיינע פריינט

העגרי און דזשעסי טוירק, דר. און מרס.
יצחק פיין און צו אלע וואס האבן דער־
מעגלעכט דאס דערשיינען פון מיין בוך.

ש. ט.

פאָרוואָרט

די פארצייכנונגען אין דעם ביכל ענטהאלטן מאטעריאל וואס איז פון היסטארישן שטאנדפונקט וויכטיק.

דאס זיינען ניט סתם „מעשיות", דאס זיינען איבערלעבונגען פון דער שרייבערין און אויך פון דעם איבערזעצער, וועלכע האבן אליין דורכגעמאכט דעם נאצישן גהינם.

די שרייבערין פון דעם ביכל, שושנה טאובע, איז נאך גאָר א יונגע פרוי אין די צוואנציקער. זי איז געבוירן געווארן און געלעבט אין דייטשלאנד. ביז זיבן יאר האט זי געהאט א דורכשניטליכן נאָר־מאַלן לעבן, ביז היטלער איז געקומען צו דער מאכט.

פון דאן אָן האט זי דערפילט דעם שווערן גורל פון א אידישער טאכטער און געדארפט לעבן אין א סביבה פון ראסן־האס, דיסקרימינאציע און דערנידערונג. איר לעבנס־פרילינג איז געווען פאר־בונדן מיט טרויעריקע איבערלעבונגען. רדיפות, פּאָגראמען, פארטרייבונג פון איר היים־שטעטל, וואָגלענישן, ארעסטן, שטענדיקע מורא פאר דער „געסטאַפּאָ", און דאן — געטאָ, קאָנצענטראַציע לאַגערן . . .

נאך דעם ווי זי איז באפרייט געווארן פון קאָנצענטראציע לאַגער האט זי גענומען פארצייכע־נען אירע איבערלעבונגען אין א טאָג־בוך.

אין אפריל, 1947, זיינען שושנה און הערמאן אַנגעקומען קיין אמעריקע. צייטונגס־לייט האבן זיי גענומען אויספרעגן און אויסגעפונען אז שושנה האט ביי זיך פארצייכנטע עפּיזאדן פון אירע אי־בערלעבונגען, געשריבן אין דייטש.

מען האט געבעטן פרוי טאובע אפּצודרוקן דעם מאטעריאל אין צייטונגען. די מערסטע דער־ציילונגען זיינער דערשינען אין „פאָרווערטס", אי־בערזעצט אין אידיש פון איר מאן, הערמאן טאובע.

א גרופּע באלטימארער קולטורעלע און גע־זעלשאפטלעכע טוער האבן זיך פאראינטערעסירט מיט די דערציילונגען און זיינען געקומען צום בא־שלוס אז עס איז וויכטיק זיי זאלן דערשיינען אין א בוך־פאָרם.

דאס בוך איז א ווערטפולעביישטייערונג צו דער ליטעראטור וועגן דעם לעבן און קאמף פון דער אידישער יוגנט אין דער לעצטער וועלט־מלחמה.

הערמאן טאובע האט, ווי שוין אויבן בא־מערקט, איבערזעצט שושנה'ס ארבעט פון דייטש אויף אידיש. זי האט פארצייכנט די פאקטן און געמאָלן די בילדער, ער האט אין זיי ארייגעגאָסן א אידישע נשמה. עס האט זיך אים זייער גוט איינגעגעבן.

זאלן די פארצייכנונגען זיין א צושטייער צו אונזער פאָלק'ס מצבה, און אנדענק נאך די אומ־פארגעסלעכע.

העגרי טוירק

באלטימאר, מד., אפריל, 1948.

שושנה טאובע

מיינע יונג־אומגעקומענע
מאמע און שוועסטערל
געווידמעט

„הפקר הפקר, אַלץ איז הפקר,
ווי ס׳איז הפקר אונזער בלוט!
א כפרה הונדערט וועלטן
פאר איין שעה פון דרייסט און מוט!

חיים נחמן ביאליק

(א לאדזשער און א ווארשעווער)

„באדעקט דעם קאָפּ מיט אַש כהנים פונם וואָרט,
שטייט באָרוועס און פארשעמט פאר יענעם גרויסן
שטאַרבן,
וואס האט געגעבן אייך דעם כח צו לעבן ווייטער
וואס האט געגעבן אייך די זכיה זיי צו ארבן".

—רחל ה. קאָרן.

צוויי . . .

דעם 9טן מערץ, 1945, בין איך באפרייט געווארן פון קאָנצענטראציע־לאַגער שטוטהאָף־סאפיענוואַלדע. איך האב אויפגעהערט צו זיין „קאַצעט־פליכטלינג נומער 61856” און צוריק־באקומען מיין מענטשלעכן „איך”, מיין אייגע־נעם ווילן און געדאנק.

מיין ערשטער פארלאנג איז געווען — אָפּזוכן מיין מוטער און מיין שוועסטערל. לויט די גרוסן וואס איך האב דערהאלטן, האבן זיי זיך געזאלט געפינען אין טאָרן (טאָרון), פוילן.

מיט א דערלויבניש פון דער רוסישער קא־מענדאנטור האב איך זיך געלאזט אין יענער ריכטונג. איך האב אבער אין וועג זיך דער־וואוסט, אז מיין מוטער איז אומגעקומען אין לאַגער און מיין שוועסטערל מיט נאך פיל פרויען איז פארשלעפט געווארן צום פארגאזן אין טראנספּאָרט פון ריגער געטא. די שרעק־לעכע ידיעה האט מיך ממש דערשלאָגן.

וואוהין גייט מען איצט?

מיין היימשטעטל פאכא, אין טירינגען,

דייטשלאַנד, איז נאָך ניט פריי. מיין מאַן? ווער ווייסט צי ער לעבט? אויב ער לעבט—וואו זאָל איך אים זוכן? . . .

אין דעם פאַרצווייפעלטן צושטאַנד, אָנגעטאָן נאָך אין די „שטראָפלינגס-קליידער", א הונגעריקע, אָן איבערגעפרוירענע, בין איך געזעסן אין באַנהויף שניידערמיל (פּילאַ) און געוואַרט אויף א געלעגנהייט צו קענען פאָרן ווייטער.

דער באַנהויף איז געווען טיילווייז צעשעדיקט פון באָמבן-אנגריפן און אַרטילעריע. די איינציקע צימערלעך וואס זענען גאַנץ געבליבן זענען געווען פאַרנומען און איבערגעפילט פון רוסישע און פוילישע סאָלדאַטן.

האָב איך מיר אויסגעזוכט א טרוקן ווינקעלע צווישן די חורבות פון די אָרעמיקע הייזער, צונויפגעקאָרטשעט זיך און איינגעשלאָפן.

פיל איך אין שלאָף ווי ס'רעגנט, ווי דאָס העמד נעמט זיך מיר קלעפּן צום רוקן, וויל איך זיך אויפהויבן, אוועקגיין פון דעם אָרט און געפינען אַן אַנדערן פּלאַץ, א טרוקענעם, קען

איך ניט . . . די פיס זענען שוואַך, ווילן זיך ניט רירן . . .

שטרענג איך אָן מיינע לעצטע כחות. שטיי אויף פון די נאַסע, קאַלטע שטיינער, שטעל עטלעכע שפּאַן פאָראויס, און—כ'פאַל . . .

פיל איך ווי סאָלדאַטן לויפן זיך צוזאַמען, ריידן, שרייען, רוישן אויף א פרעמדער שפּראַך. מען הויבט מיך, און מען טראָגט מיך אריין אין א צימערל. מען גיסט מיר וואַלעריאַן־טראָפּן אין וואַסער אין מויל אריין, מען רייבט מיר דעם שטערן, מען פרעגט מיך עפּעס, וואָס? פאַרשטיי איך ניט. איך אליין וויל פרעגן:—וואָס האָט דאָ פּאַסירט? נאָר כ'קען ניט . . . קומט אריין א הויכער מאַן, מיט באָרדאָ־עפּאָלעטן אויף דער אָפיצירן יוניפאָרם, מיט אָרדנס אויף דער ברוסט, קוקט מיר אין די אויגן, הערט מיין פּולס און הייסט אלעמען פאַרלאָזן דאָס צימער.

—קטאָ טי יעסטעש?

איך פאַרשטיי ניט קיין וואָרט.

דער אָפיציר בויגט זיך אָן נאָענט צו מיר. איך פיל זיין הייסן אָטעם איבער מיין אויער.

—ווער ביסטו?

איך מיין אז ס'איז א חלום, א זיסער טרוים. איך הער א אידיש וואָרט . . . איך עפן מיינע

אויגן און קוק זיך אריין אין דעם אָפיציר'ס פּנים. איך האָב מער אויסגעשריגן ווי גע־פרעגט:

—א איד?!

—יא, און דו?—

—אויך . . . וואו בין איך?

—דו ביסט אין א סאַניטאר־באטאליאָן, וואס נעכטיקט צופעליק אין שניידערמיל. וואס טוסטו דאָ? ווי קומסטו אהער?

איך האָב אים דערציילט מיין קורצע געשיכטע.

—איך פּאָר אין דער ריכטונג פון שטעטין, ווילסטו מיטפּאָרן?

—יא.

דער אידישער אפיציר איז געווען דער קאמאנדיר פון דעם סאניטאר־באטאליאן. ער האט מיך צוגענומען אלס סאניטאר־שוועסטער און איך בין מיטגעפּאָרן מיט זייער אפּטיילונג.

מען האט מיך אָנגעטאן א מיליטערישן שינעל, א ווארעם וואַטע־היטל, א פּאָר גרויסע רוסישע שטיוול, אָנגעהאנגן מיר א גרויסע

שווערע טאָרבע מיט א רויטן־קרייץ, אָנגעפילט מיט וואַטע, יאָד, זאַלבן, שערן, און—איך בין פארוואנדלט געווארן אין א ריכטיקער סאני־טאַר־שוועסטער.

אויפן וועג זענען אָפט פאָרגעקומען צוזאַ־מענשטויסן מיט נאך ניט צעשלאָגענע גרופן דייטשע סאלדאטן און וולאסאָווישע באַנדעס. מיר האבן זיך געמוזט אלעמאָל אפשטעלן אין די פארלאָזטע דערפער אויף עטלעכע טעג, פארנעמענדיק זיך מיט וואשן אונדזערע וועש, ברענגען אין ארדנונג אונדזער אמבולאנס און צוגרייטן שפייז.

אזוי זענען מיר אין א גרויען, רעגנדיקן פרימאָרגן אָנגעקומען קיין דייטש־קראנע, א שטעטל אין פאָמערן ניט ווייט פון דער אמאַ־ליקער פוילישער גרענעץ.

אזוי לאנג ווי אונדזערע סאלדאטן האבן צו־געגרייט הייזער פאר אונדזער „סאנבאט", בין איך, דער קאַפּיטאן און א סאלדאט—א לאדז־שער אידישער בחור, דערווייל אוועק אָנקוקן דאס שטעטל.

די פענסטער־לעכער פון די חרוב'ע הייזער

האבן אויסגעזען ווי אויסגעברענטע אויגן.

—אזוי זעט אויס סטאַלינגראַד, סמאָלענסק און וואַרשע—באמערקט דער קאפיטאן.

—אזוי, — דערציילט דער „לאָדזשער“, — זעט אויס די לאדזשער געטאָ. געבענטשט זאלן זיין די הענט פון די, וואס האבן אזוי פינקטלעך געטראפן אין די נעסטן וואו עס זענען געבוירן געווארן און געלעבט די מערדער אונדזערע . . .

אין און ארום די הייזער ליגן נבלות פון קי, בייכיקע דייטשן, הינט, בעבעכעס, פלע־שער מיט ניט־דערטרונקענעם וויין, גלעזער מיט איינגעמאכץ און שמאַלץ. א רוסישער וויים־געניקלטער סאַמאָוואַר, זעט אויס, א טראָפיי פון 1941 . . .

מיר רירן גאָרניט אָן. מיר פילן צו דעם אלעמען דעם זעלביקן עקל, ווי צום טויטן באלע־באָס און זיין בולדאָג, וואס ליגןביידע, שוין שטינקענדיקע ביים הויז־שוועל.

מיר רירן גאָרניט אָן, ווייל ניט רויבן זיינען מיר אהער געקומען.

די גאסן זענען פול מיט מיסט און פעדערן.

דייטשן פירן די מיסט־וואָגענס, דייטשע פרויען רייניקן דעם טראָטואר.

נאך מיינע עטלעכע יאר איבערלעבענישן אין קאנצענטראציע־לאַגער, נאך אזא לאנגער צייט פון מאראלישע דערנידערונגען איז דאס בילדל פאר מיר—א סאטיספאַקציע . . .

די דייטשקעס שטופן דעם מיסטוואָגן, זיי שעלטן די וועלט צוזאמען מיט׳ן „פיורער“ וועמעס בילד ליגט אין מיסט.

דער קאפיטאן שמייכלט. ער רופט זיך אָן:

—די גערעכטיקייט איז א ראָד און די ראָד דרייט זיך!! . . .

דער לאדזשער אידישער זעלנער איז זייער א וואוילער יאַט.

איך וואָלט ניט געגלויבט, אז אזא שטילער אויסגעבלייכטער יונגערמאן זאל פאַרמאָגן אזוי פיל ענערגיע און קאמפס-לוסט.

ביי יעדן צוזאמענשטויס, ביי יעדער אב־לאווע, איז ער דער ערשטער וואס שטעלט זיך פרייוויליק צום קאַמף. איך רעד וועגן אים מיטן קאַפּיטאַן, און ער דערקלערט מיר:

—דער מענטש איז פון דער נאַטור גוטמו־טיק, באַזונדערס מיר אידן . . . דעם מענטשנ׳ס נאַטור קען מען פארגלייכן מיט וואַסער. וואסער האט די אייגנשאַפט צו פליסן אין דער נידער. טוט מען אבער וואַסער אויפזידן—דאן קען עס אויפשפרינגען אין דער הויך, ווערט וואַסער גע־דאַמפט און דורך רערן געלאָזט—קען עס אויפ־שטייגן אויף די העכסטע בערג. איז דאס אבער די נאטור פון וואַסער? ניין! א פרעמדע קראַפט ברענגט עס דערצו. מיטן מענטשן איז אויך דאס זעלביקע. ער קען געבראכט ווערן צו אזא צושטאנד, אז ער זאל זיין ווייט, זייער ווייט פון זיין גוטמוטיקער נאַטור.

דער „לאדזשער" האט מיר דערציילט זייער אינטערעסאנטע זאכן, וועגן וועלכע איך

האב ביז איצט ניט געוואוסט און ניט געהערט. ער האט מיר דערציילט וועגן אידישע גענע־ראלן, וועגן א אידישער בריגאדע אין דער ענג־לישער ארמיי, וועגן מיידאנעק, באבי־יאר, טרעבלינקע, לאדזשער געטא און וועגן הער האַנס ביבאוו, דעם „רייכ׳ס פארטרעטער“ און הענקער פון לאדזשער אידנטום.

דער האַנס ביבאוו איז דאס געווען דער יעניקער וואס האט אין דעם „לאדזשער“ גע־מאכט „אויפזידן דאס וואַסער“, האט פון דעם גוטמוטיקן, איידעלן יונגעגנמאן געמאכט א מענטשן וואס האט נאָר געטראכט וועגן איין זאך: נקמה, נקמה נעמען אן הער ביבאוו.

פערזענלעך קען ער אים ניט. זוכט ער אים איצט ארום אויף דער דייטשער ערד. אין יעדן באגעגנטן דייטש זעט ער זיין מערדעריש פנים. יעדעם דייטשע דאָרף איז פאר אים—ביבאָוו׳ס היים . . . פאר אלע דייטשן האט ער איין בא־גריסונג, איין שפראַך:—האַס, און א צי ביים צינגל פון זיין מאשין ביקס . . .

טריבע טעג.

א רעגן טריפט אינדרויסן אַן אן אויפהער.

מיר זיצן אין א דאָרף ביי זלאַטאָוו. איך בין אויף וואַך-דינסט אין אמבולאנס.

די אינסטרומענטן זיינען אויסגעקאָכט און ליגן אין סטעריליזאטאר, מער קיין ארבעט האב איך ניט, זיץ איך און שרייב נאָטיצן.

דער קאפיטאן זיצט אויף זיין פעלד-בעטל, לייענט א פראָנט-צייטונג און רויכערט.

דער „לאָדזשער" קומט פון זיין פּאָסטן.

זיין מאנטל איז דורכגעווייקט. ער ברומט:

—א פארשאָלטן לאַנד און א פארשאָל-טענע נאַטור, נאָר ס'גיסט . . .

דער קאפיטאן פרעגט אים: — אפשר ווילסטו זיך דערווארעמען מיט א טרונק?

—א דאנק קאפיטאן, איך טרינק ניט קיין בראנפן, טיי וואלט איך געטרונקען.

איך נעם צונויף מיינע בלעטלעך און שטעל אויפקאָכן טיי. דער קאפיטאן און איך האבן דעם „לאָדזשער" זייער ליב באקומען. זיין איינפאכקייט, זיין אויפריכטיקע און באשיי-דענע באנעמונג האבן אים זייער באליבט גע-געמאכט צווישן די סאלדאטן. זיין דרייסטקייט אין קאַמף, זיין שנעלע אריענטאציע און זיין

געשיקטקייט בעת אן אנפאל אדער צוזאמענ־שטויס האבן ארויסגערופן דרך ארץ און באַוואונדערונג בא זיינע קריסטלעכע חברים.

חוץ דעם האב איך זיך דערוואוסט אז ער שרייבט לידער.

—איך האב קיינמאל אין לעבן ניט גע־שריבן, נאָר לעצטנס האב איך דערפילט עפּעס אן אינערליכן דראַנג וואס טרייבט מיך צום שרייבען . . . — אזוי אנטשולדיקט ער זיך פאר זיין שרייבן און פארשעמט זיך דערביי ווי א יונג קינד.

דער קאפיטאַן האט אוועקגעלייגט זיין צייטונג און זיך געווענדעט צום „לאדזשער“:

—ביז די טיי וועט אויפקאָכן, דערצייל אונדז עפּעס פון דיין לעבן.

דער לאדזשער לאזט זיך ניט לאנג בעטן. ער טוט אוים זיינע דורכגענעצטע שטיוול, זעצט זיך ביים אויוועלע, צענעמט זיין מאשין־געווער—זיין „פּעפּעשא“, ווישט אוים יעדן טייל און דערציילט:

—איך הייס יעקב מאנדעלבוים, איך בין געבוירן געווארן אין לאדזש. דארט געלערנט

אין חדר, אין ישיבה, דערנאָך געוואָרן אַן אַרבע־טער—אַ שטריקער. איך האָב געאַרבעט, פאַר־דינט, זיך געלערנט אויף קורסן, געלייענט ביכער, זיך באַקאַנט מיט דער אידישער און וועלטלעכער ליטעראַטור, פאַרבראַכט אין גע־זעלשאַפט און געניאָסן פון מיין יוגנט ביז 1939.

—ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען לאָדזש בין איך אַוועק קיין ביאַליסטאָק, פון דאָרטן קיין רוסלאַנד. טאַטע־מאַמע און אַ שוועסטערל זיינען געבליבן אין לאָדזשער געטאָ. ביז 1941 האָב איך געאַרבעט אין אַ קוילן־שאַכט אין דאָנבאַס, דערנאָך בין איך אַוועק קיין מיטל־אַזיע, צו די ברעגן פון דאַריע. ביי טאָג האָט די זון געברענט, ביינאַכט האָט מאַלאַריע־פיבער געטרייסלט, סקאָרפּיאָנען געביסן, הענט זיינען געשוואָלן געוואָרן פון רייסן „כלאָפּאָק", „דזשונגאַרע" און רייז. שפּעטער — דינסט אין דער סאָוויעטישער אַרמיי—אויפן לענינגראַדער פראָנט. אויסצייכנונגען, פאַרוואונדעט, ווידער פראָנט און דאַן—דינסט אין דער פּוילישער אַרמיי. אַלס פּוילישער סאָלדאַט האָב איך אַנ־טייל גענומען אין די מאַרשן פון לובלין ביז לאָדזש. דאָס אַלץ האָט מיך פאַרהאַרטעוועט, געשטאַרקט. אָפט האָב איך געקוקט דעם טויט

אין די אויגן אריין, אבער די בענקשאַפט נאָך דער־היים, די ליבע צו טאַטע־מאַמע, צו מיין איינציק שוועסטערל, די האפנונג זיי אמאל נאך צו זען — דאס אלץ האט מיר געגעבן דעם כח אלע שוועריקייטן אריבערצוטראגן. פינף יאר, ווי א פרומער איד אין דעם „אני מאמין", האב איך געגלויבט און געהאָפט אז איך האב נאך א היים, אז איך האב נאָך מיין שוועסטערל, אז איך האב נאָך טאַטע־מאַמע . . .

—איך בין געווען איינער פון די סאלדאטן וואס האבן זיך פון די ערשטע אריינגעריכן און פארנומען מיין היימשטאט לאדזש.

—ווי נאָר איך האב מיך באפרייט אויף עטלעכע שעה פון דינסט, בין איך דאס ערשטע גלייך אוועק אין לאדזשער געטאָ . . .

—פאר׳יתומ׳ט בין איך שטיין געבליבן פאר דעם געסעלע וואו איך בין געבוירן געווארן און אויפגעוואקסן. די חורבות פון די הייזער האבן ווי מצבות אויף מיר געקוקט. די דראָט־שטעכיקע געטא צוים האט ווי א פעטליע ארום מיין האלדז זיך געלייגט און געשטיקט ביז טרערן. . . איך האב געוואנדערט איבער געטא־געסלעך, האב געזוכט שפורן פון היים, גרוסן

פון אייגענע, כאטש דעם קלענסטן סימן פון אייגענע געפינען . . .

—נאָר פרעציז און דייטש-פינקטלעך איז געווען די ארבעט פון געטא-הענקער האנס ביבאוו. דאס געטא צעשטערט, דאס לאדזשער אידענטום אפגעשיקט קיין ראדאָגאשטש, כעלמנא, טרעבלינקא, בוכענוואלד און אוים-שוויץ . . .

—מיט א פארשטיינערט הארץ בין איך אוועק פון דער חורבה וואס איז אמאל געווען מיין הויז. איך האב פארלאזט די געטא מיט א שבועה:—נקמה נעמען אין די ביבאָוום! איך האב געשוואוירן זיי אפצוצאלן פארן „געטא געלט", פאר „געלע לאטע", פאר די „קינדער אקציעס"—מיט פאטראנען און קוילן פון רוסי-שע אויטאמאטן. איך צאָל מיט פראָצענט . . .

אזוי האט ער פארענדיקט זיין דערציילן. זיין מאשין-געווער איז אויסגעפוצט. ער שטעלט זי פארזיכטיק אוועק אין א ווינקל ווי דאס וואלט געווען א טייערע, ליבע זאך. ער נעמט זיך איצט טרינקן די אָנגעגאָסענע טיי. פון זיין בלוזע-טאַש, איבער וועלכע עס באָמב-

לען זיך אָרדנס און מעדאַלן, נעמט ער ארוים אין א ציימונגס פּאַפּיר איינגעפּאַקטע אלטע פאָטאָגראַפיע. א איד מיט א בערדל אין א יארמעלקע אויפ׳ן קאָפּ, לעבן אים א פרוי אין א זיידן קאָפּטיכל מיט א מגן-דוד-בראָש אויף דער ברוסט.

—הער קאפיטאן, דאס זיינען מיינע על־טערן,

—אזוי ווי מיין פאָטער זכרונו לברכה,— זיפצט שטיל דער קאפיטאן.

—ענלעך צו מיין מוטער ע״ה,—רייד איך צו זיך אין דער שטיל. . . .

ווער האט דאס געקאנט פאָראויסזען אז דאס וועט זיין מיין לעצטער שמועס מיטן „לאדזשער.“

מיר האבן געוואנדערט דורך א וואלדיקער געגנט. די צענטראלע וועגן זיינען געווען פאר־נומען פון מעכאניזירטע פּאַנצער-טיילן, וועלכע האבן טאג און נאַכט געאיילט אין דער ריכטונג פון בערלין. פערד און וואָגען טראנספּאָרטן האבן געמוזט פאָרן דורך אומוועגן, דורך וועל־דער און זייטיקע דערפער.

פארנאכט. מאַנאַטאַן גיסט דער רעגן. ארום איז בלויז וואַלד. דער וועגווייזער ווייזט אז עס איז דריי קילאָמעטער צום נאָנטסטן דאָרף, איינ-און-צוואַנציק קילאָמעטער פון דייטש-קראָנע.

פלוצים א שיסעריי

איבער אונז נעמט האָגלען פון וואַלד א פייער-קאנאנאדע.

דער לאדזשער שפרינגט אראָפּ פון זיין פורל. נאָך אים נאָך עטלעכע סאלדאטן, עפענען א גענן-פייער און שניידן דורך די וואלד-געגנט. די שיסעריי הערט אבער ניט אויף, פארבלאָנ-דזשעטע קוילן טרעפן עטלעכע חברים און אויך דעם „לאדזשער". אין גערויש פון ארום האט מען אפילו ניט געהערט זיין לעצטן קרעכץ...

איילנדיק האט מען אין דער זייט פון וועג אים א קבר אויסגעגראבן. ביים שיין פון א טאַשן-לאמטערנדעל אויפגעשריבן אויף א ברעטל:

יאקוב מאנדעלבאום, שערעגאָווי
געבוירן 1922 אין לאדזש
געפאלן 26 מערץ, 1945
ערע זיין אנדענק!"

פון עטלעכע שטיינער האט מען א בערגל געמאכט, א מינוט זיינען מיר געשטאנען שטיל-שווייגנדיק זיך געזעגנט מיט דעם פרישן קבר, און—אוועקגעשפאַנט ווייטער — פאָראויס.

א יונגער פאליאק, א זעלנער פון לאדזש-ער׳ס אפטייל, זאגט צו מיר טרויעריק:

—אזוי איז דאס סאלדאטישע לעבן, געווען א מענטש און—שוין נישטא... מיר האבן פריער מיט אים אפגערעדט היינט ביים אפרו צו בראָטן קארטאָפל . . . ווער ווייסט וואס מארגן דערווארט אונדז אלעמען? . . .

מיר זיינען צוגעקומען צום דאָרף האהענ-שטיין (גוט גערעגעסטאל). מיר האבן זיך אפ-געשטעלט אויף נאכט-רו. מיר פארבינדן די וואונדן פון די געליטענע, די שווער פארוואונ-דעטע וועלן מיר מארגן אפשיקן קיין שניידער-מיל אדער נויגארד אין שפיטאל אריין. דער קאפיטאן אין א ווייסן קיטעל, זיצט א טרויע-ריקער אויף זיין פעלד-בעטל. פאר אים אויפן טישל ליגן די פאפירן און מעדאלן פון „לאדזש-ער". דער קאפיטאן האלט אין האנט דאס בילד פון דעם געפאלענעמ׳ס טאַטע-מאַמע.

מיר דאכט זיך, אז דעם קאפיטאנ׳ס אויגן

זיינען פול מיט טרערן. ער—דער מאן וואס האט דורכגעמאכט לענינגראדער בלאָקאדע, איז גע־גאנגען אויף ווארשע, געמאכט צענדליקע אפע־ראציעס און געזען אלע אומגליקן וואס מלחמה ברענגט מיט זיך—דער מאן איז איצט געזעסן מיט א פּנים פון איינעם וואס באוויינט זיין ברודער אדער אייגענעם זון . . .

דער דאקטאר לייענט די צוויי לידער, גע־שריבן פון „לאדזשער". פּראָסטע, ניט־געשלי־פענע סאלדאטישע ווערטער, אבער ווי פאר־שטענדלעך, ווי נאָענט זיינען אָט די פשוטע ווערטער. אָט זיינען סטראָפן פון א ליד, גע־שריבן מיט א בליישטיפט, וואס טראגט דעם נאָמען „מיין שוועסטערל":

—ביסט צו חלום מיר געקומען,
ווען לבנה האט געשיינט
האסט מיך פעסט ארומגענומען
אויף מיין ברוסט שטיל געוויינט.

—האסט דערמאָנט מיך צייטן אלטע
געלייענט זכרונות ווי פון שלאָף,
און פון דיינע באקען קאלטע
האבען טרערען שטיל געטריפט.

—און געוויינט מיר האבען ביידע,
געטיילט די איבערלעבטע שרעק
באקלאגט דעם טויט פון גרויען זיידן
און מיט געוויין זיך אויפגעוועקט.

מען קלאפּט אין טיר. א מענטש אין די דרייסיקער, א קאפּראל, קומט אריין. ער סאַלו־טירט און ווענדט זיך צום דאקטאר:

—פּאַניע קאפּיטאניע, דערלויבט מיר צו פארשרייבן דעם נאָמען פון געפאלענעם.

—ווער זענט איר? איז דער געפאלענער געוועזן אייערם א באקאנטער אדער פריינט?—פרעגט דער קאפּיטאן.

—ניין,—ענטפערט דער קאפּראל,— איך האב אים אפילו פערזענלעך ניט געקענט, נאָר איך וויל וויסן ווער ער איז, ווייל איך בין אויך א איד.

דער קאפּיטאן דערלאנגט דעם אריינגעקו־מענעם דאס מיליטערישע ביכל פון „לאדזשער“ ער שרייבט איבער דעם נאמען.

פון דרויסן, פון וואלד, דערגייט צו אונדז דער אָפּהילך פון א העפטיקער שיסעריי. דער קאפּראל ווענדט זיך צום קאפּיטאן:

—דערלויבט מיר מיט מיין אפּטיילונג אוועקצוגיין אין וואַלד אריין און זיי בארואיקן.

—איך קען אייך ניט שיקן. איר זענט צו ווייניג—אינגאנצן 26 מאן און זיי דארט אין וואַלד, זיינען ווער ווייסט וויפיל. מאָרגן דער־ווארטן מיר פארשטארקערונג. איבעריקענס,

זענט איר אונטערוואָרפן די באפעלן פון אן אנדערן קאמאנדיר און אָן זיין צושטימונג קען איך אייך ניט שיקן, — ענטפערט אים דער קאפיטאן.

—הער קאפיטאן, זייט 1943 בין איך אויפן פראָנט. זייער אָפט האָגלען איבער מיר די קוילן. מיין מאַנטל איז צעפרעסן פון מינען־שפליטערס. איך וויל לעבן, איך האב נאָך א מאמע, זי זאל מיר געזונט זיין; איך האב קרובים אין ארץ ישראל: אהין שטרעב איך. לאָמיך נאָר דעם קריג איבערלעבן. נאָר אזוי לאנג ווי מיין הארץ קלאַפּט אין מיר וויל איך קעמפן, און אויב איך וועל פאלן, וועל איך שטארבן מיטן באוואוסטזיין, אז די דייטשע סאלדאטן וואס איך האב דערשאסן, וועלן מער קיין אידיש בלוט ניט פארגיסן. קאפיטאן, איר זענט דאך אויך אזוי ווי איך א איד. איר דארפט מיך פארשטיין. איך האב געזען לובלינער מיי־דאנעק, דעם קרעמאטאריום, די מאסן־קברים. איך האב געזען די בערג מענטשלעכע ביינער, איך האב געזען פעסער מענטשן־פעט, איך האב . . .

—שווייגט,—רייסט אים איבער דער קא־פיטאן. ער נעמט דאס בילד פון „לאדזשער׳ס“

עלטערן און ווייזט עם דעם קאפראל.

—דאס זיינען די עלטערן פון דעם געפא־לענעם מאנדעלבאום. דאס קענען אויך זיין בילדער פון מיינע, פון אייערע, און פון אירע עלטערן.— דער קאפיטאן ווייזט אָן אויף מיר.

—זיי זיינען אומגעקומען נאָר דערפאר ווייל זיי זיינען געווען אידן. גייט אין וואַלד אריין מיט אייערע זעלנער. אין דער אפוועזנ־הייט פון אייער קאמאנדיר זענט איר זיין פאר־טרעטער. גייט און זאל אייך גאט העלפן.

*　　*　　*

ביינאַכט. איך האב זייער אן אומרואיקן שלאָף. דאס הילכן פון די גראַנאַטן, די שיסע־רייען, דאס אומאויפהערלעכע ברילן פון די „מאקסימקעס" אין נאָענטן וואַלד וועקן מיך. די מידקייט טוט אבער אירס און איך שלאָף ווידער איין. עס חלומ'ט זיך מיר דער לאַגער שטוטהאָף, דאס קרעמאטאָריום . . . איך ליג א געבונדענע און וואַרט אויף מיין ריי פאר־ברענט צו ווערן. מיט אייזערנע שווערע צוואנ־גען ווערן מענטשן־סקעלעטן צום אויוון גע־בראכט . . . דער פלאַם כאפט זיי ארום מיט חשק . . . די ביינער זיינען לייכט און טרוקן ווי פעפער. זייער ריח שטיקט מיך אין האלדז.

ס'ווערט אפגעסמאליעט די הויט פון דעם הייצער — דעם „דערלאנגער". די היץ ברענט זיינע אויסגעלאָשענע אויגן. ער וואלט גערן זיך אליין מיט די צוואנגען פארן האלדז אָנגענו-מען און זיך אליין אריינגעווארפן אין אויוון אריין. ארום שטייען הויכע געזונטע דייטשע ס. ס. מענער מיט נאַגייקעס און בייטשן אין די הענט. זיי הירזשן, לאַכן און שמייסן. מען ברענגט נאָך „מאַזל-מענער" (מענטשן אויף פארברענט צו ווערן). פלוצים שטייט אויף איי-נער פון זיי, א טויט-בלאַסער, מיט א טיפער וואונד אויפן שטערן. איך דערקען אים, איך דערקען זיין מיליטערישע בלוזע מיט די מע-דאלן . . . ער כאפט די צוואַנגען פון הייצער'ס הענט, שלאָגט אויף לינקס און אויף רעכטס. ער כאַפּט די ס. ס. מענער פאר די גאַרגלען און שמייסט זיי אריין אין די אויוונס. זיי שרייען, זיי שיסן. ס'קנאַלט, ס'קנאַקט דאס פייער. ער שניידט איבער די שטריק מיט וועלכע איך בין געבונדן, ער באפרייט אלע פרויען און קינדער, וואס ליגן אוןווארטן פארברענט צו ווערן.

—איר זענט פריי, אלע פריי! שטייט אויף!

— — — — — — — — — — — — — —

—שטייט אויף,—וועקט מיך דער קאַפּי-

טאָן,—איילט זיך, מען האט געבראכט שווער־
פארוואונדעטע, קומט גיכער. דער קאפּראל
מיט זיינע סאלדאטן האבן זיך אומגעקערט.
צוויי מענטשן פארלוירן און דריי שווער־
פארוואונדעטע, צווישן זיי אויך דער קאפּראל.
דער זיג איז אבער געווען א גרויסער, עלף
געפאנגענע און ארום פערציק טויטע "וולא־
סאָווצעם" און דייטשן. דער קאפּראל איז פאר־
וואונדעט געווארן באלד ביים אָנהויב פון
קאַמף. ער האט עס אבער ניט אויסגעזאגט
זיינע זעלנער. ער האט זיך געהאלטן מיט
איבערמענטשלעכער קראפט, געגעבן באפעלן
און ערשט ווען די שלאַכט האט זיך געענדיקט
איז ער אומגעפאלן.

איך בין צוגעלאָפן צו זיין בעטל, אוועקגע־
וואשן דאס פארקלעפּטע בלוט פון זיין פּנים.
דאס בלוט האט דורכגענעצט דעם יאָדאָפאָר־
מירטן באנדאזש. אויך זיין העמד איז געווען
איין בלוט־מאַסע. די הענט און פינגער
האבן ביי מיר געציטערט, עס האט מיר גע־
קלאַפּט א צאָן אָן א צאָן. איך האב ניט געקענט
ארויסריידן קיין וואָרט, טרערן האבן זיך אָנגע־
גאָסן אין מיינע אויגן. דער קאפּיטאן האט,
זעענדיק מיינע טרערן, מיך געוואלט באזייטיקן.

דער פארוואונדעטער האט אַ מאַך געטאָן מיט דער האנט:

—לאָז זי דאָ,—האט ער שטיל אויף פּראָסט אידיש געזאגט,—זי איז דאָך אויך אַ אידיש קינד.

דער קאפּיטאן האט אים געפּרואווט עפּעס פרעגן. דער קאפּראל האט אבער ניט געהערט.

—איך הער ניט, קאפּיטאן, זעט אויס אז איך ווער טויב . . . די פריידיקע נייעס וועגן ניצחון וועל איך מער ניט הערן. איך וואָלט אבער נאָך געוואלט דערלעבן צו זען דעם לעצטן דייטשן סאלדאט אַ געפאלענעם אויף בערלינער גאַסן. דעמאָלט וואָלט איך רואיק געקענט שטאַרבן, וויסנדיק אז מיין מאמע . . .

דער קאפּיטאן האט מיך ארויסגעפירט פון צימער, ווייל איך האב אויסגעבראָכן אין אַ ספּאזמאטישן געוויין. איך בין שפּעטער אריינגעקומען מיט צוויי סאַניטאַרן, וואס האבן אים אויף אַ טראָג-בעטל אריינגעטראגן אין פּראָוויזארישן אפּעראציע-צימער. דער קאפּראל האט געפרעגט:

—ברודערל קאפּיטאָן, בין איך טאַקע אזוי שווער פארוואונדעט?

—רואיק, אלץ וועט זיין אין אָרדנונג. מען וועט אייך גלייך אפערירן און ניט איין דייטש וועט נאָך פאַלן פון אייער האנט.

—יא, איך מוז נאך לעבן. מיר האבן אונד־זער חשבון מיט זיי נאך ניט פארענדיקט,—איז ער צופרידן מיט׳ן קאפיטאנ׳ס ענטפער.

עס איז אָנגעקומען א פארשטארקערונג פון רוסיש מיליטער. זיי האבן ארומגעריג־געלט די געגנט און אפגערייניקט די וועל־דער פון די דייטשן און „וולאַסאָווצעס“. דער פאַלקאָווניק, א רוס אין א לעדערנער קורטקע און א פוטערן היטל, א יונגער, א ברייטפלייצי־קער מיט א גוטמוטיקן פנים, האט אויסגע־הערט פון די זעלנער דעם באריכט וועגן דעם קאפראל׳ס איבערפאַל אויף די באַנדעס. זעענ־דיק די עלף געפאנגענע און הערענדיק וועגן די פערציק טויטע, איז ער גאַר שטאַרק באַ־גייסטערט געווארן.

—עטא־זשע געראָי — (ער איז דאָך א העלד)—האט ער אויסגערופן. ער איז ארײַן אין אפעראציע־צימער, חבר׳יש זיך באגריסט מיט׳ן קאפיטאן און זיך נאָכגעפרעגט אויף דעם העלד. דער קאפיטאן האט מיט א וואונק אָנגע־וויזן אויפ׳ן טיש. דער קאפראל איז געלעגן א

רואיקער, ער האט זיך אויף גאָרניט באַקלאָגט. זיין פולס איז געשטיגן פון מינוט צו מינוט. זיינע הענט זיינען אבער געווען אייז־קאַלט. דער פאַלקאָווניק האט גענומען ביים קאפיטאן דערלויבניש צו פארשרייבן עטלעכע ביאגראַ־פישע איינצלהייטן און זיך געווענדעט צום קאפראל:

—טאוואריש‎טש, וועט איר מיר קענען ענטפערן אויף עטלעכע פראגן?

—יא,—ענטפערט דער קאפראל, — איך וועט אבער מוזן ריידן העכער. איך הער זייער שוואַך.

דער פאַלקאָווניק פרעגט מיט א פעסטער שטימע און דער קאפראל ענטפערט:

—נאָמען?

—מיכאל, אויף אידיש, משה.

—פאָטער׳ס נאָמען?

—אברהם.

—פאמיליען נאָמען?

—קראוזע.

—געבוירן?

—25טן דעצעמבער, 1912, אין ווארשע, זשוראווסקי גאַס.

—נאַציאָנאַליטעט?

—איד.

—פּאַרטיי־אָנגעהעריקייט?

—איד.

דער פּאָלקאָווניק מאכט אים אויפמערק־זאם, אז עס אינטערעסירט אים צו פארשרייבן צו ער האט געהערט צו א פּארטיי.

דער פארוואונדעטער שמייכלט איראָניש און זאגט:

—איך בין ביים פולן באוואוסטזיין, טאָוואַרישטש פּאָלקאָווניק, פארשרייבט, פּאַרטיי־אָנגעהעריקייט: בן ישראל, א איד, א געטאָ־קינד.

דער פּאָלקאָווניק איז אין א פארלעגנהייט. דער קאפיטאן קוקט מיט שטאָלץ אויפ׳ן קאפראל.

—וועמען האט איר פון אייער פאמיליע?

—פרעגט ווייטער דער פּאָלקאָווניק.

—איך האב א מאַמע, העלענא קראוזע, וואוינט איצט אין אקטיובינסק.

—זאל מען איר צו וויסן געבן, אז איר זון איז פארוואונדעט?

—ניין, אויב עס איז מעגלעך, איז בעסער

לאָזן וויסן קיין ארץ ישראל, רחובות, רחוב גלוסקין, צו דוב קראוזע.

—ווי לאנג דינט איר אין דער פּוילישער ארמיי?

—פון דעם 15טן מאַי, 1943, פון די ערשטע טעג ווען עס איז געשאַפן געווארן די קאסטש-יושקא-דיוויזיע.

—געווען שוין פארוואונדעט?

—יא, ביי לענינא און ביי ווארשע.

דער פאָלקאָווניק האט נאך עפּעס געוואלט פרעגן. דער קאפּיטאן האט אים אבער געגעבן א צייכן צו שווייגן. קראוזע האט ביסלעכווייז פארלוירן דעם באוואוסטזיין. דער קאפּיטאן האט ארויסבאגלייט דעם פאָלקאָווניק. איך שטיי א צוגעשמידטע לעבן טיש וואו קראוזע ליגט. איך הער ווי ער מורמעלט:

—מאַמע, זיי מוחל, פארשרייבט . . . ארץ ישראל, רחובות, רחוב גלוסקין, דוב קראוזע, זיי־זשע מוחל, מאַמע . . .

ער איז איינגעשלאָפן, טראַכט איך.

דער קאפּיטאן איז אריינגעקומען. ער האט צוזאמענגענומען קראוזע'ס מעדאַלן און אָרדענס און צוזאמען מיט זיין מיליטערישן

ביכל ארײַנגעלייגט אין א קאָנווערט. ער האט מיט א רויטן בלײַשטיפט עפּעס אָנגעשריבן און מיר איבערגעגעבן דעם קאָנווערט.

—טראָג עס אָפּ אין קאַנצעלאַריע, גלײַך אפּשיקן אין שטאַב,—זאגט ער מיר א טרויער־ריקער. איך נעם דעם בריף מיט די פּאַפּירן און גיי אין שטאַב ארײַן.

דער שטאַב געפינט זיך אין דאָרף האָהענ־שטײַן, איין קילאמעטער פון דעם גוט געאָרגע־סטאַל, וואו מיר האלטן זיך אויף. אויפן וועג לייען איך נאך אמאל די ביאגראפישע אײַנצל־הייטן און איך נעם זיך ארײַן אין זינען דעם ארץ ישראל׳דיקן אדרעס . . .

נאָר אין מיטן לייענען האט מיר א שווינדל געטאן פאר די אויגן, איך האב געפילט ווי די קני האַקן זיך מיר אונטער. א קאַלטער שווייס האט מיך באשלאגן. איך שפּאַר זיך אָן אין א פּלויט כדי ניט אומצופאלן. איך האב איבער־געלייענט די דיאגנאָזע אין די צושריפט וואס דער קאפּיטאן האט געמאכט אויף דעם מילי־טערישן ביכל:

„דורכשוס פון ביידע לונגן, געשטאָרבן פון בלוט־פארלוסט, היינט דעם . . . “

איך האב ניט געגלויבט מײַנע אייגענע

אויגן. הייסט ער אז ער איז איינגעשלאפן אויף אייביק . . . צו וואס האט מען אים געלייגט אויפן אפעראציע-טיש? נאָר כדי אים אפצונארן און בארואיקן? ווען האט ער דערמאָנט דאס לעצטע? פארוואס האט ער ניט געהייסן צו וויסן געבן זיין מוטער? צו איז געווען זיין ווילן אז העלענע קראוזע אין אקטיובינסק—זיין מאַמע—זאל זיך נאַרן מיטן געדאנק אז ער לעבט? . . . און אפשר האט ער געגלויבט אז ער וועט נאך לעבן און ניט געוואלט פארשאַפן צער זיין מוטער? איך דערמאָן מיך זיינע ווער־טער בעת מ'האט אים געטראגן צום אפע־ראציע-טיש:

„—יא, קאפיטאן, מיר האבן אונזער חשבון מיט זיי נאך ניט פארענדיקט . . .“

איך בין צוריקגעקומען פון שטאַב אן אוים־געשעפּטע און א דערשלאָגענע. דער קאפיטאן טרייסט מיך:

—וואָלטן מיר געהאט מער אזעלכע „לאָד־זשער“ און „ווארשעווער“, וואָלט אפשר ניט געווען געקומען צו מאַידאַנעק און אוישוויץ. בעסער אזא טויט, איידער די קרעמאטאָריע אדער די גאַז-קאַמער.

איך האב זיך דערמאָנט אין מיין מאַמען,

אין מיין שוועסטערל, אין די הונדערטער, טויזענטער מענטשן, וואס איך האב געזען זיי פירן צום „באד“ אין דעם גאַז־קאַמער אריין. איך האב זיך דערמאָנט אין מיין חלום פון היינט ביינאַכט און איך האב געטראכט:

—יא, די פערציק דייטשן און „וולאַסאָווצעס“, וואס קראוזע און זיינע חברים האבן פארניכטעט, וועלן מער קיין בלוט ניט פארגיסן. . . .

נאָענט פון קבר פון לאדזשער יעקב מאנדעלבאום האט מען אויפגעגראבן נאָך דריי קברים. דעם גאנצן וועג פון דאָרף ביז'ן וואַלד האט מען די דריי טויטע קערפערס געטראגן אויף די אקסלען אין ספעציעל־געמאכטע קאַסטנס. נאָענט ביים וואַלד האבן אונטערגעשטעלט זייערע אַקסלען צו טראָגן די קערפערס, דער קאפיטאן און דער פארוטשניק אין וועמענס אפטיילונג קראוזע האט געדינט. שטיל, אָן ווערטער, האט מען אראפגעלאזט זייערע יונגע קערפערס אין די קברים. איך האב געקוקט אויף משה קראוזע'ס פנים און זיך ניט געקענט צוריק האלטן פון וויינען. מען האט מיך אוועקגענומען אין א זייט. איך האב ניט

געהערט די געזעגנונגס־ווערטער פון קאמאנ־
דיר און פון זיינע חברים. וואס זיינען דען דאָ
ווערט ווערטער?

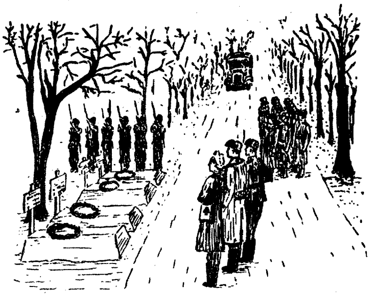

דער ערן פלוטאן האט אפגעגעבן עטלעכע
סאַלווען־שאָסן אין דער לופטן. דער אפיציר
האט איבערגעלייענט א באפעל פון שטאַב
וועגן באלוינען די געפאַלענע העלדן מיט אָר־
דנס. קאָמיש האט מיר אויסגעזען די גאנצע
שפיל. וואס דארף דען משה קראוזע נאָך זיין
טויט? צי איז דען דאָ אזא מעדאַל וואס זאל
אזויפיל ווערט זיין ווי זיין לעבן? צוויי צלמים
האט מען אוועקגעשטעלט אויף די קברים פון
די געפאלענע קריסטן. די קריסטלעכע זעלנער
האבן זיך אראפגעלאזט אויף די קני און אפגע־
זאגט א געבעט פאר זייער רו. א פראָסט גע־
ווינלעך ברעטל האט מען געשטעלט אויפ'ן

קבר פון קראוזע. א ברעטל מיט דער אויפ־שריפט:

„קאַפּראַל וואַיסק פּאָלסקיד מיכאל קראוזע
זון פון אבראַם,
געבוירן 1912 אין ווארשע,
געפאלן דעם 27טן מערץ 1945.
ערע זיין אנדענק."

עטלעכע בלומענקראנצן פון ווילדע גע־וויקסן האבן זיינע חברים אוועקגעלייגט אויפ'ן קבר. און דאן א באַפעל: אויסשטעלן זיך און אוועקמאַרשירן!

איינזאַם, אליין בלייבן ליגן קראוזע און מאנדעלבאום אין פינצטערן וואַלד אויף דער פארשאָלטענער דייטשער ערד. קיינער האט נאך זיי קיין קדיש ניט געזאגט. קיינער וועט פון זיי ניט וויסן...

דער קאפיטאן נעמט מיך פאר דער האנט און פירט מיך אוועק. עס רעגנט — דער הימל וויינט נאָך זיי...

* * *

דאַכט זיך, היינט איז דער לעצטער טאג פסח. אין דרויסן בלאָזט א פרילינג־ווינטל. אלע וועגן זיינען פול מיט אויטאָס, פאַנצערס, טאַנקן און מיליטער. אלץ ציט קיין בערלין. די לופט שמעקט מיט זיג. די שטאָלענע רינגן ארום

דייטשלאַנד ווערן פעסטער, ענגער, די קאַמפן גרוויזאמער. דייטשלאַנד שיצט זיך מיט אירע לעצטע כחות ווי א פארוואונדעטע חיה. יעדן טאג נייע טויטע און פארוואונדעטע. איך פיר פארוואונדעטע פון נויגארד און פלאַטע קיין שניידערמיל און איך בין ווידער אין דעם געגענט וואו איך בין געווען מיט עטלעכע טעג צוריק. איך בעט דעם שאופער אז ער זאל פאָרן דורכ'ן דאָרף האָהענשטיין. איך וויל נאך אמאל זיין ביי קראוזע'ס און מאנדעלבאום'ס קברים. איך האב אָנגעריסן פרישע בלומען, געמאכט צוויי קליינע בינטלעך. . . אבער, די קברים זיינען מער ניטאָ. די קברים-בערגלעך זיינען אויסגעגלייכט מיט דער ערד פון פערד-פאָדקאָוועס און מאַשין-רעדער.

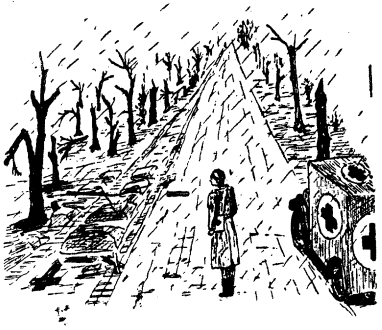

אין דער זייט פון וועג האב איך גע־פונען דאס קבר־ברעטל פון קאפראל מיכאל קראוזע. מאנדעלבאום׳ס ברעטל האב איך שוין ניט געפונען. איך נעם קראַוזע׳ס ברעטל אין די הענט, דער רעגן, די צייט, האבן אפגעשווענקט די דאטומס, דעם נאמען, אלץ איז פארבלאסט און פארמעקט . . .

וועט אויך אונזער אנדענקן אזוי ווערן פארמעקט און פארשוואונדן? ניטאָ קיין צייט צו טראכטן. דער שאופער סיגנאַליזירט. איך מוז פאָרן ווייטער, פאָראויס

אבער אין הארצן גיב איך מיר א שבועה, אז אויב גאט וועט העלפן און איך וועל איבער־לעבן דעם קריג ווי איך האב איבערגעלעבט דעם קאנצענטראציע־לאַגער שטוטהאָף, וועל איך זיי ניט פארגעסן. איך וועל דערמאָנען די צוויי אומבאקאנטע אידישע זעלנער, צוויי פון די הונדערטער טויזנטער אידישע העלדישע קעמפער, וואס ליגן איבער אלע וועגן פון איי־ראפע, אפריקע און אַזיע, וואס ליגן אין מאסן־

קברים אין אומצייליגע ערטער. אומעטום האבן זיי געוויסנהאפט און העלדיש געקעמפט, פארטיידיקענדיק דעם כבוד פון אונזער פאָלק.

* * *

צוויי — א לאדזשער און א ווארשעווער— לאָמיר געדענקען זייער העלדישקייט, זייער ליבע צום אידישן פאָלק און זייער האָס צו אונדזערע שונאים.

מאַשקע׳ס ווידוי...

סאַשקע׳ס ווידוי...

געווען איז עס דעם צווייטן מאַי, 1945, אין טאָג ווען בערלין, דייטשלאנד׳ס הויפּט־שטאָט, האט קאפּיטולירט.

צוזאמען מיט א אידישן דאקטאר און צוויי קראנקן־שוועסטערן בין איך געפאָרן פון רע־גענוואַלדע קיין פּלאַטע (פּאמערן). א לייכט פרילינג־ווינטל האט געבלאזן אין פּנים. די זון האט אנגענעם געווארעמט. דער סאלדאט, וואס האט אָנגעטריבן די פערד, האט זיך נית געאיילט. מיר זיינען געפאָרן דורך דער וואַלד־געגנט שווייגנדיקע, פארטראַכטע. די נייעס, אז די הויפּט־שטאָט פון היטלערלאנד איז געפאלן, האט אונדזערע הערצער אָנגעפילט מיט פרייד און האָפנונג. יעדער האט געטרוימט פון שלום, רו, היים...

פּלוצים דערהערן מיר הילפס־רופן און קרעכצן. מיר לאזן א קראנקן־שוועסטער ביי די פערד. דער סאלדאט מיט דער געלאָדענער ביקס, דער דאקטאר מיט זיין רענצל, איך און

נאך א קראנקן-שוועסטער לאזן זיך איילנדיק אין דער ריכטונג פון די הילפס-רופן.

מיר האבן אים געפונען אין וועלדל א שווער-פארוואונדעטן. פון ערשטן בליק האב איך דערקענט, אז ס'איז א איד. . . א דייטשע באַנדיטישע קויל האט אים געטראפן, ווען ער איז געשטאַנען אויפ'ן טעלעגראפן-סלופּ און פארלייגט טעלעפאן-פארבינדונגס-דראָטן פון לאַבעס קיין גרייפנבערג. מיר האבן געוואוסט, אז „סוויאַזיסטן", (דאס הייסט: פארבינדלער), ארבעטן שטענדיק אין צווייען. מיר פרעגן אים:

—וואו איז דיין חבר? . . .

—ער האט זיך אוועקגעלאזט יאָגן דעם הינטישן זון . . .

מיר ווילן אים נעמען צום ישוב, ביז פּלאַ-טע. דער דאקטאר הייסט אים נעמען אויף די אקסלען. ער לאָזט זיך ניט:

—מען דארף ניט, טאָווארישטשי. . . בע-סער פארדרייט מיר א ציגארעטל . . .

דער דאקטאר וויל אים געבן א פּאַפּיראס.

—ניין, א דאנק אייך,—זאגט דער פאר-

וואונדעטער,—איך וויל ניט קיין פּאַפּיראָס...
אַט דאָ אין טאַש פון מיין שינעל-מאַנטל ליגט
ציטונגס-פּאַפּיר און מאַכאָרקע, עכט רוסישע
מאַכאָרקע . . .

אונדזער סאָלדאַט פאַרדרייט אים א ציגאַ-
רעטל און דערלאַנגט עס אים צווישן די ליפּן.
ער פאַרהוסט זיך פונם רויך און פון מויל נעמט
פליסן א ריטשקעלע בלוט . . .

דער דאָקטאָר בעט זיך ביי אים:

—סאָלדאַט, מיר וועלן דיך זייער פאַרזיכ-
טיק טראָגן. זע, פון מויל רינט דיר בלוט . . .
דו ביסט שווער פאַרוואונדעט . . .

—כ׳וויים . . . אַלץ איינס, ברידערלעך...
איר וועט מיך ווייט שוין ניט דערטראָגן . . .
אויב איר ווילט, צעקנעפּלט מיר דאָס העמד.

איך האָב צעבונדן די בענדלעך פון זיין
סאָלדאַטישן העמד. דער גאַנצער ברוסטקאַסטן
איז געווען איין בלוט מאַסע . . .

מיר האָבן דערהערט הינטער אונדז טריט.

שווער-סאַפּענדיק האָט א יונגער אידישער
סאָלדאַט געפירט א הויך-געוויקסיקן, ברייט-
פּלייציקן דייטש אין האַלב-מיליטערישער קליי-

דונג. דער דייטש איז געגאנגען מיט אן אראָפּ־געלאזטן קאָפּ, מיט די הענט אויפ'ן הינטן. דער רוסישער סאלדאט האט מיט זיין ביקס־שפּיז אים אונטערגעאיילט:

—פארשאָלטענער . . . שיסן האט זיך דיר געוואלט?!

און ווענדענדיק זיך צו זיין פארוואונדעטן חבר האט ער אויסגערופן:

—סאַשענקא, אָט האסטו דעם מערדער דיינעם . . .

מיט די לעצטע כחות האט סאַשקע זיך אונטערגעהויבן, גענומען מיט דער לינקער האנט זיין אויטאָמאטישע „סעוועטע"־ביקס און עטליכע מאָל א קוועטש געטאן ביים צינגל אין דער ריכטונג פון דייטש, וועלכער האט זיך א וואַקל געטאן און—אומגעפאלן . . .

סאַשקע האט ארויסגענומען דאס ציגא־רעטל פון מויל און עס דערלאנגט זיין חבר:

—נאַ, נעם און פארענדיק רויכערן, איך קען ניט מער. . .

זיין פּנים איז געווארן בלאַסער פון מינוט צו מינוט, נאָר אין די אויגן האבן געגלאנצט צוויי פּייערלעך.

—אין דיין מאַמען אריין . . . ביסט א מאָ־לאַדיעץ, סיאָמקע. איך בין דיר דאנקבאר וואס דו האסט מיר געכאַפּט דעם מערזאַוויעץ . . . כ׳האב צו דיר נאָר נאָך איין בקשה, אָט דאָ אין שינעל מאנטל ליגט מיין טראָפייענע מויל־האַרמאָשקע. נעם, טייערער, און שפּיל מיר עפּעס היימישעס, ווייל כ׳פיל, אז כ׳ענדיק זיך...

סיאָמקע האט געפאָלגט דעם לעצטן באַגער פון זיין חבר, האט ארויסגענומען די מויל־הארמאָשקע און געפרעגט:

—וואס זאל איך דיר שפּילן, סאַשענקע?

סאַשקע האט ניט געהערט די פראגע. ער האט זיך געווענדט צו אונדז:

איר זעט מיר אויס ווי אידן, א־יאָ, כ׳בין זיך ניט טועה? . . .

מיר האבן מיט שטומען קאָפּ־שאָקל באַשטעטיקט.

—איך און סיאָמע זיינען מיר אויך אידן. איך בין פון מאַלין און סיאָמע פון קאַראָסטי־שעוו. מירביידע האבן צוזאמען געלערנט אין זשיטאמיר, אין א אידישן פּעדאגאָגישן טעכ־ניקום . . . ביי וואָרסאָווסקי׳ן . . . מיר זיינען ביידע צוזאמען געגאנגען אין דער ארמיי אלס

טעלעגראפיסטן-פארבינדלער . . . שווער מיר צו ריידן . . . גיט א שלוק וואַסער. .

סיאָמע האט אים פון זיין סאלדאטסקע פלאַש דערלאנגט א טרונק.

—איז דאס אמת, אז היינט איז בערלין געפאלן?

מיר באשטעטיקן עס מיט קאָפּ-שאָקלען.

—א שאָד,—רעדט ווייטער סאַשקע,—א גרויסער שאָד. איך האב אזוי געוואלט זיין דערביי אין בערלין . . . איך האב געשריבן א בריף צו מיין מאַמען קיין קויבישעוו, אז . . . כ'וועל אין קורצן זיין אין בערלין און—קומען אהיים . . .

סאַשקע ציט אריין טיף דעם אָטעם:

—וואס קוקט איר אויף מיר אזוי טרויעריק? סיאָמע, וואס וויינסטו עפּעס? ווייסט, סיאָמע, אז מיין טאַטע איז געשטאָרבן, האט ער פאר'ן טויט זיך געוואשן די הענט און געזאגט עפּעס אויף העברייאיש . . . אז ער האט אפּגעזאגט דאס געבעט, האט ער אונדז צוגערופן, געזעגנט זיך, און געזאגט, אז איצט איז אים לייכטער צו שטארבן . . . ווייסט, סיאָמקע, איך וואָלט איצט

זייער געוואלט קענען דאס געבעט . . . מיר איז אזוי שווער זיך צו שיידן מיט דיר . . . קיין שמערצן פיל איך ניט . . . ס'טוט מיר גאָרניט וויי . . . נאָר שווער איז מיר . . . אוי, שווער. . . כ'בין דאָך אן איין-און-איינציקער ביי דער מאַמען געבליבן . . . און וואַליעטשקע'ן האָב איך צוגעזאגט, אז באלד נאך דער מלחמה וועל איך מיט איר חתונה האבן . . . נו, סיאָמע, הער אויף צו וויינען . . . ספּאַסט ניט פאר א סאלדאט . . . מיין הארמאָשקע שענק איך דיר אלס אנדענק . . . סיאָמע, דו, דאכט זיך, האסט אמאל געלערנט ביי א מלמד? געדענקסט גאָר־ניט אויף העברייאיש? . . .

—ניין, סאַשענקע, כ'געדענק ניט,—האט סיאָמע מיט טרערנפולע אויגן, זיך ווי פאר־ענטפערט.

—טאָ שפּיל מיר עפּעס היימישעס, אויף אידיש . . . שפּיל מיר וואס מיין מאַמע פלעגט זינגען: „אויפן פּריפּעטשיק“. . .

סיאָמע האט זיך אראָפּגעלאזט אויף די קני צו זיין חבר. זיינע ליפּן האבן געשפּילט א אידיש פאָלקס-ליד און פון זיינע אויגן זיי־נען גערונען טרערן . . סאשקע'ס ליפּן האבן

זיך באוועגט—ווי מיטזינגנדיק. זיין פּנים האָט זיך קינדיש צעשמייכלט. צוויי גרויסע, פינקל-דיק-הייסע טרערן זיינען אַראָפּגערונען איבער זיינע טויט-בלאַסע באַקן און געבליבן פאַרגלי-ווערט אין די מויל-ווינקלען.

מיט'ן שמייכל אויף די ליפּן איז ער אויס-געגאַנגען . . .

סיאַמע האָט דעם גאַנצן וועג געשפּילט אויף דער מויל-האַרמאָשקע און געוויינט. מיר זיינען געפאָרן, האַלטנדיק דעם יונג-טויטן קער-פּער און—מיטגעוויינט . . . יעדער פון אונדז האָט ערגעץ וואו געהאַט א פריינט, א מאַמע... א וואַליעטשקע . . . א היים . . . און ס'האָט זיך אונדז אויסגעדוכט, אז דאָס איז ער געשטאָרבן פאַר אונדזער מאַמען, אונדזער היים און אונד-זער פרייהייט . . .

אין שטעטל פּלאָטע, אין פּאָמערן, ביים שטעטלדיקן באַנהויף, אונטער א שטיינערנעם מאָנומענט מיט דער אויפשריפט: „פאַר אייער און אונדזער פרייהייט" געפינט זיך א מאַסן-קבר פון זעקס געפאַלענע: צוויי רוסן, איין פּאָליאַק,

אײן אוזבעק און צװײ אידן. אײנער פון זײ איז: „סאַשא אײגדאַל, געבוירן 1921 אין מאַלין, בײ זשיטאָמיר, געפאלן דעם 2טן מאַי, 1945“.

יעדעס מאָל, װען כ׳פלעג שפּעטער פאַר־בײגײן דעם קבר האָט זיך מיר אויסגעדוכט אַז כ׳הער זינגען:

"אויפן פּריפּעטשיק ברענט א פייערל
און אין שטוב איז הייס
און דער רבי לערנט
קליינע קינדערלעך
דעם אלף־בית . . ."

דער וועג אויף צוריק

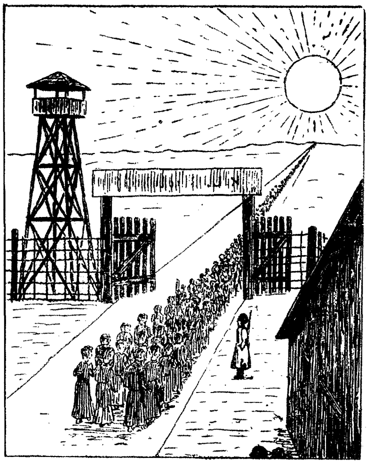

דער וועג אויף צוריק . . .

I

דעצעמבער, 1941.

א שלעכטער בלאָטיקער וועג פירט צום דאָרף טיכאָיע, מינסקער געגנט. דורך וואַלד און סטעפּ, פעלדער און זומפּן, ציט זיך דער וועג.

דער „ס. ס." מאַן שעלט דעם הייליקן סאַק־ראַמענט, די אידן וועלכע ער טרייבט און די באָלשעוויקעס—פאַר זייערע שלעכטע וועגן.

—דאָנער־וועטער, קאָמוניסטישע ווירט־שאַפט,— מורמעלט ער בייז.

ער דערמאָנט זיך זיין היימאַטס־שטעטל לאוטערבאך אין העססן, דעם דאָרף וואו ער איז אויפגעוואקסן; די הייזלעך, דער גאָרטן, די פּלאַנירטע וועגן און פעלדער, און נאָך א גרעסערער כעס צעשפּאַרט זיין ברוסט קעגן די „פארפלוכטע, שמוציקע אידן" וועלכע ער מוז באגלייטן יעדן צווייטן טאג צו דעם פאר־שאָלטענעם דאָרף.

—צו וואס דארף מען די שווייגען־באַנדע

טרייבן אין דאָרף אריין? — בורטשעט ער פאר זיך.

—ארבעטן טוען זיי ניט; עסן גיט מען זיי ניט; און קיין נוצן פון זיי איז אויך נישטאָ... וואָלט מען בעסער גלייך ביי דער באַן־אויס־שטייגונג א האָגל געטאַן פון מאַשין־געווער איבער די העסלעכע קעפּ און דערליידיקט!...

צו וואס דאַרף ער זיך אפּפירן די פּיס און פארקילן דעם האלדז? ער, וואס האט אזא איידעל אטעם־סיסטעם אז ביי יעדער קלייני־קייט באקומט ער א שנופּפן־קאַטאַר.

—צוליב אַט דעם מיסט־פאלק, — טראכט ער,—וועל איך נאך באקומען רהיניטיס, ווי דער דאקטאר האט מיך געווארנט. ער, וואס האט קיינמאל אין זיין דאָרף מיט אידן ניט גע־האט די מינדעסטע געמיינזאמקייט; ער מוז נעבעך ליידן צוליב אַט די „ווילדע באשעפע־נישן“!....

—קרייץ־דאָנער־וועטער, שנעלער דאָרט, מיסט־פאָלק!

זיין שטימע, א הייזעריקע, א צוגעקילטע, מאכט דעם געהעריקן איינדרוק. די דריי הונ־דערט פרויען, יונגע און אלטע, נעמען צואיילן זייערע טריט. זיי טוליען זיך פעסטער איינע

צו דער אנדערער; ציטערן פאר קעלט אין דער לייכטער קליידונג. זיי שטרענגן אָן די לעצטע כחות ניט צו בלייבן הינטערשטעליק, ניט אָפּ־צושטיין אין וועג. זיי ווייסן, זיי האבן געזען וואס ס'ווערט געטאן מיט די מענטשן וועל־קענען ווייטער ניט גיין . . .

דער „ס. ס." מאן שמייכלט צופרידן מיט זיך, וואס זיין שטימע האט אזא מעכטיקע קראַפט און ווארפט אָן אזא פחד אויף די דריי הונדערט מענטשן.

כדי צו דערשלאָגן צייט, לאזט ער זיין פאַנטאַזיע שוועבן אין דער פארגאנגענהייט; אין דער יוגנט איז ער געווען א פאסטוך אין דאָרף גרעבענאו, ביי אלספעלד. אז ער פלעגט טרייבן די סטאַדעס קי איינער אליין מיט זיין „שעפע־הונט", איבער די גרינע פאַשע פעלדער פון נידער־אולאַ; האט ער זיך פאָרגעשטעלט, אז ער איז א גענעראל און די בהמות זיינען סאלדאטן מיט וועלכע ער קאָ־מאַנדעוועט. דער באוער (פויער) ביי וועלכן ער איז געווען אנגעשטעלט האט אבער קאָ־מאַנדעוועט מיט אים, אָפט אָפּגעציילט מיט

יעקישער פינקטלעכקייט אויפן „נאַקעטען״ . . . צען שמיץ, אז וואַכנלאַנג האט ער ניט געקענט זיצן און ניט ליגן . . . זיין טרוים צו קאָמאַנדעווען איבער מענטשן איז פארווירקלעכט געוואָרן. אמת, ער איז ניט קיין גענעראל, ער איז אבער אן אונטערשארפיורער ביי „ס. ס.״ וואָפן און איז יעדן צווייטן טאג הערשער איבער לעבן און טויט פון גרויסע טראנספּאָרטן מענטשן . . .

—מענטשן? פאראזיטן! פיינט פון פאטערלאַנד! פאררעטער! —„סאַקראַמענטא״—ברילט זיין שטימע,—שוויינעבאנדע, שנעלער!

די מאסע באוועגט זיך מיט גרוים אנשטרענגונג פאָראוים. אן עלטערע פרוי איז אריינגעפאלן מיט איין פוס אין א זומפ און געבליבן ליגן. איינער פון דער געהילפס-וואַך, א הויכגעוויקסיגער, רויט-פּנים׳דיקער אוקריינער האט האַסטיק אראפּגעלאזט זיי גומי נאַגייקע אויף דער אלטער׳ס רוקן!

—אלטע וויעדמא (מכשפה), פאָראוים! ווייל דו וועסט גלייך דערשאָסן . . .

א יונג מיידל מיט א קינדיש פּנים און

צוויי צעשראָקענע אויגן, מיט א רויט-קרייץ טאַש אויפן אקסעל, העלפט דער אלטער ארויס-שלעפן פון טיפן בלאָטע-זומפּ. די אלטע, מיט לעצטע כחות, קוים האלטענדיק זיך אויף די פיס, אָנגעשפּאַרט אויפן אקסעל פון דער מיידל, פּרואווט שטעלן עטלעכע טריט, נאָר זי בלייבט שטיין אָן כחות.

—איך קען ניט מער, — זאגט זי אויף דייטש.

—פילן דאַנק פרייליין פאר די הילפע . . . איך קען ווירקלעך ניט מער. . .

—שטארקט זיך פרוי,—מוטיקט זי דאס מיידל. שוין ניט ווייט, עטלעכע קילאָמעטער און מיר זיינען אויף אָן אָרט. שטאַרקן זי זיך. . .

—ניין, איך קען ניט מער, לאָזן זי מיך דאָ!

זי לאָזט זיך אראפּ אויף די קני אין דער בלאָטע.

דער „ס. ס.“ מאן קומט אונטער:

—דו אלטע, וואס גייט איר ניט ווייטער?

—איך קען ניט מער גיין, הער אונטער-שאַרפיורער. . .

—שטיין בלייבן!—הילכט א באפעל.

די מאַסע שטעלט זיך, טוען טיף איינאַטע־מען די פייכט־קאַלטע לופט און ווענדן זייערע בליקן אין דער ריכטונג פון וואַנען דער באַפעל איז געקומען.

—ווער ס'קען ווייטער ניט גיין זאָל ארויס־קומען פאַראויס.

אַן אַלגעמיינער שווייגן. קיינער רירט זיך ניט.

—איך וואָרן אייך נאָכאַמאָל: ווער ס'קען ווייטער ניט גיין זאָל איצט גלייך ארויסטרעטן, וועל איך זיי צופירן מיט א פור. ווער ס'וועט אָבער אָפּשטיין אין וועג וועט גלייך ווערן דער־שאָסן! . . .

חוץ די ערשטע פרוי זיינען ארויסגע־טראָטן פון די רייען נאָך פיר פרויען, איינע מיט א געשוואָלענעם פוס, אַן איינזאַמע אַל־טיטשקע מיט א מיידעלע ביי דער האַנט, און א מיטל־יאָריקע שוואַרץ־האָריקע פרוי מיט א דאַר איינגעפאַלן פנים און צוויי פיבער־פלאַ־מענדע באַקן. דאָס יונגע מיידל מיט די רויט־קרייץ טאַש אויפן אַקסל, זעענדיק דאָס אירא־נישע שמייכלען פון די אוקראַינער, האָט פאַר־שטאַנען אַז דאָ רוקט זיך אָן אַן אומגליק. צו גיין און הייסן די פינף פרויען זיך צוריק־

שטעלן אין דער ריי מיינט זיך אויסשטעלן אויף געפאר אליין מיטגענומען צו ווערן. האט זי בלויז גענומען דאס מידע פינף־יעריקע קינד צו זיך אויפן אקסל.

די בליץ־מיידלעך טרייבן און יאָגן:

—ווייטער מאַרשירן לאוס!

—לאוס! לאוס! האפּ! האפּ! . . .

דער „ס. ס." מאן און צוויי אוקריינער בלייבן ביי די פיר פרויען. דאס קינד וואס דאס מיידל טראגט אויפן אַקסל שרייט און וויינט:

—כ'וויל צו אַמאאא . . . (כ'וויל צו דער באָבען).

אפּגייענדיק עטליכע צענדליק מעטער דערהערט זיך א שאָס, דערנאָך א צווייטער, און נאָך א קליינע פויזע, ווידער א סאַלווע . . .

די מאסע ציטערט אויף. אלע ווייסן און פארשטייען וואס ס'האט פּאַסירט . . . און אינס־טינקטיוו נעמען זיי גיין שנעלער, כאטש די פיס זיינען בלייאיק־פרעמדע, שווערע, אָנגע־ווייטיקטע, דורכגענעצטע. יעדער איינע באמיט זיך צו פארגיכערן דעם טראט, צו שפּאַנען מיט דער ריי, יעדע פילט אז גיין הייסט לעבן, שטיין בלייבן הייסט—טויט . . . בלויז דאס קינד ביי

דער מיידל אויפן אקסעל וויל פון דעם אלעם ניט וויסן, וויינט און שרייט:

—לאָזט מיך. כ'וויל צו אָמאאא . . .

גרוים און ברייט זיינען די פעלדער פון ווייס-רוסלאנד; לאנג, אומענדלעך לאַנג, זיינען אירע סטעפּעס און וועגן.

ערשט שפּעט אין אוונט, אויסגעמאטערטע, דערפרוירענע, נאַסע און הונגעריקע איז די פרויען מאסע, ווי שאָטנס און געשפּענסער אָנגעקומען צום אָרט. זיי שלייכן אריין דורך די דראָט- פארצאמונג אין דאָרף טיכאַיע, וואס איז איצט ארבעטס-לאַגער 14-ה. אלע ווערן אריינגעטריבן אין פּי שטאַלן. מען הייסט זיך אויסטאָן און גרייטן די קליידער צו דיסענפעקציע און באד. ציטערנדיק פון קעלט שטייען די מידע פרויען און ווארטן אויף א ווייטערדיקן באַפעל. נאך שעה'ן שטיין, קומט א פארארדנונג:

—צוליב דער שפּעטער שעה וועט היינט קיין באד ניט פארקומען . . .

די פרויען, נאַקעטע, ווארפן זיך אויפן נאַסן ליימיקן באָדן, טוליען זיך איינע צו די

אנדערע און מיד-דערשעפטע פארזינקן זיי אין טיפן שלאָף.

II

א נייער, שוין-אויסגעפלאַסטערטער וועג פירט פון דאָרף טיכאָיע, דורך א צעשטערטן פלי-פלאַץ אין א קליין מיליטעריש שטעטל. פון ביידע זייטן וועג געפינען זיך שוץ-גריבער, צעגראָבענע פעלדער, בעטאָנענע בונקערס און מיט מענטשלעכע קערפער-טיילן פאַרשאָטענע זומפּן.

דעם גלאַטן, מיט שטיין אויסגעפלאַס-טערטן וועג האבן געבויט אין 1942 ווייס-רוסישע, ליטווישע און דייטשע אידן.

די לעצטע זיינען געבראכט געווארן פון ברעמען, האמבורג, פראנקפורט און קאססעל און זיינען „קאזאנירט געווארן" אין מינסקער געטאָ, אין די לאַגערן פון באברויסק, אין אר-בייטס-קאמאנדעס ארום דעם פראָנט. מיט אידישע הענט, אונטער אוקריינישע בייטשן, האבן אידן און ווייס-רוסן געבויט דעם פלי-פלאַץ. דאס מיליטערישע שטעטל האבן געבויט אונגאַרישע און בעסאראבישע „אידן-קאמאנ-דעס וועלכע זיינען נאכ'ן פארענדיקן זייער אר-

בעט געטריבן געווארן אלס פאַרפּאַסטנס אויף די מינען פעלדער אדער אויסגענוצט געווארן אלס שוץ־ברעט ביים דורכפירן שטראַף־עקס־פּעדיציעס קעגן ווייס־רוסישן „פּארטיזאנסקי קריי“ (פּארטיזאנער לאנד).

ווען די סאָוויעטישע טײלן האבן דורכגע־בראכן דעם דייטשן פראָנט, ווען די היטלער־ארמייען האבן גענומען זיך צוריקציען פון ארום מאסקווע, מינסק, סמאָלענסק, האבן די ווייס־רוסישע פּארטיזאנער אפּגעשניטן דעם צוריק־וועג פון די אנטלויפנדע דייטשן, פּארמינעוועט די וועגן, געשעדיקט די קאמוניקאציע, אויפגע־ריסן פלי־פּלעצער, און אזוי ארום אוממעגלעך געמאכט פאר די דייטשן ארויסצוקריכן פון די ווייס־רוסישע בלאָטעס.

ווען די סאָוויעטישע ארמיי האט פארנומען מינסקער געגנט איז אין האלב־צעשטערטן דאָרף טיכאָיע געווארן איינגעאָרדענט א זאמל־פּונקט פאר דייטשע קריגס־געפאנגענע.

פון דאָרף טיכאָיע ווערן איצט געפירט עטלעכע הונדערט דייטשע קריגס געפאנגענע.

עס זיינען די ערשטע טעג נאך ניי־יאר 1945. א פראַסטיקער ווינט בלאָזט פון אלע זייטן. א טיפער שניי דעקט צו דעם וועג.

זיבן מענער און א צענדליק פרויען אין האַלב-מיליטערישע קליידער, באַוואפנטע מיט סאָוויעטישע „פעפעשאס" - מאשין געווער שטעלן פעסט זייערע טריט אין די וואַרעמע, געפילצטע, רוסישע וואַליענקעס. דאגעגן די דייטשע געפאנגענע, האלב באָרוועסע, די פיס געוויקעלטע אין שמאַטעס, שלעפּן זיך לאנגזאם. די פינגער פון זייערע פיס פרירן, ווערן פאר־שטייפט און פארקראמפט. אלע מאל פאלט אַן אנדערער. איינע פון די באוואפנטע פרויען מיט א רויט-קרייץ טאָרבע אויף די אַקסלען גייט צו, שטעלט די דיאגנאָזע:

—אויפשטיין און וויטער גיין!

—נעמען אים אויף די אַקסלען!

—לאָזן ליגן! . . .

די פרוי מיט די רויט-קרייץ טאָרבע אויפן אקסל האלט אירע הענט אין די ווארעמע טאַשן פון איר מיליטערישן שינעל. איר פּנים'ל זעט זיך קוים ארויס פון אונטער די אראפּגע־

לאָזטע אויערן-לאַפּן פון וואָרעמען סאָלדאַטישן היטל. דאָס איינציקע וואָס זעט זיך אַרויס איז אַן אָדלער-פּאַרמיק אויסגעבויגן נעזל, און צוויי מאַנדל-רונדע טונקל-ברוינע אויגן.

מיט דעם אייגענעם וועג איז זי, כמעט מיט דריי יאָר צוריק געטריבן געוואָרן קיין טיכאַיע מיט אַ טראַנספּאָרט פון דריי הונדערט אידישע פרויען פון דייטשלאַנד. אויך דאַמאָלט האָט זי געטראָגן אַ רויט-קרייץ טאָרבע אויף די אַקסלען; דאַמאָלט — דערמאָנט זי זיך — האָט זי אויך געטראָגן אויף אירע פּלייצעס אַ פינף יאָריק מיידעלע, וועלכע האָט ניט אויפגעהערט דעם גאַנצן וועג שרייען:

—איך וויל צו אָמאַ . . . צו אָמאַאַאַ . . .

איין דעראינערונג ברענגט די צווייטע. ווי פון אַ בוך שווימען פאַרביי אירע אויגן איבערלעבענישן פון די לעצטע דריי יאָר. קאַטאָרזשנע אַרבעט, פּייניקונגען, אַקציעס, סע-לעקציעס, באַמבאַרדירונגען. מ'האָט געפירט זיי, אַ גרופּע פון זעכציק פרויען צום ליקווידירן. אַ פּאַרטיזאַנער אָטריאַד האָט זיי אָפּגעשלאָגן, געראַטעוועט און מיטגענומען מיט זיך. ווען די סאָוויעטן האָבן גענומען גיין פאָרויס, האָבן זיי די פרויען צוגענומען אויף אַרבעט אין מילי-

טערישע שפּיטאלן, צו קאכן אין ווארשטאַטן. זי האבן זיי גענומען אלס איבערזעצערין און קראַנ־קן־שוועסטער. זי האט זיך אויסגעלערנט אביסל רוסיש, שנעל באַנומען די קונסט פון האלטן אַן אויטאמאטיש געווער און זי פירט קריגס גע־פאנגענע פון לאגער טיכאָיע צו דער באַן סטאַנציע. פון דאָרט ווערן זיי געשיקט אין די קוילן־גריבער פון אוראל, ארכאנגעלסק און נאָ־וואָסיבירסק. דארט וועלן זיי זיך שוין „אויס־רוען"...

— שוועסטערל, — זאגט צו איר א רויט־ארמייער,—ווידער איינער געפאלן, כ'ווייס ניט צו איז ער ווירקלעך דערשעפּט, צו ער „מאר־קורירט"...

זי דערנענטערט זיך צום פלאץ וואו יענער ליגט, בויגט זיך אָן איבער אים און טאַפּט זיין פּולס. זי באטראכט זיין געל פארוואקסן, ניט געוואשן פּנים, דעם פרויען זאַק וואס איז ארומ־געוויקלט ווי א שאַל ארום זיין האַלדז; זי פילט זיינע געפרוירענע פינגער און שנעלן פולס. זי וויל שוין זאגן:

—נעמען אויף די אקסלען!

דאָ פאַלט איר בליק אויף זיינע אויגן און ס'דאכט זיך איר אז זי חלומ'ט. די אויגן האט זי שוין אמאל געזען. זי קוקט זיך איין טיפער אין זיין געזיכט, אין דעם געלן, ניט ראזירטן בערדל; אויך ער נעמט זיך איינקוקן אין איר קוים־ארויסזעענדיק פנימ'ל.

—פון וואנען זענט איר?—פרעגט זי אים אין דייטש.

דער סאלדאט נעמט אָנשטרענגן זיין בליק און פרואווט זיך עפּעס דערמאָנען.

—איך בין פון אויבערהעססן, אום לאו־טערבאך.

—און איך בין פון גרעבענאו ביי אלס־פעלד.

— אך זאָ! — רייסט זיך ארויס פון זיין ברוסט א געשריי פון דערשטוינונג. איך האב אין מיין יוגנט געארבעט ביים אלטן רייטה, אין גאַסטהויז־ווירטשאַפט אין גרעבענאו.

זי פרואווט אנשטרענגן איר זכרון. זי קען זיך אין אים ניט דערמאָנען. זי איז אוועק פון גרעבענאו אלס קינד פון 12 יאר, באלד ווי דער אלטער רייטה און זיין זון האבן אָנגע־הויבן רודפ'ן איר זיידן און אונטערגעצונדן די

שול אין דאָרף . . זי איז דאַמאָלט אוועק קיין פראנקפורט-אם-מיין. אין „שמשון ראפאעל הירש" שולע. איר מוטער איז אוועק קיין בער־לין, איר פאטער האבן זיי פארשלעפּט קיין בוכנוואלד. . .

—ניין, ניט אין גרעבענאו האב איך אייך געזען; זענט איר געווען ביי די „ס. ס." טרופּן?

דער סאלדאט נעמט ציטערן מיט זיין גאנצן קערפּער. ער קוקט זיך אום מיט מורא אויף אלע זייטן צו עמיצער פון די רוסן הערט ניט די פראַגע.

זי וואַרט ניט אויף קיין ענטפער . . . איצט האט זי אים דערקענט, דאס האט ער זי גע־טריבן צוזאמען מיט דעם טראנספּאָרט פרויען קיין טיכאַיע . . .

דאס איז ער דער „אונטערשארפיורער", וועלכער האט אין וועג אומגעבראכט פרויען דערפאר וואס זיי האבן ניט געקענט גיין אזוי שנעל ווי ער האט געוואָלט . . .

—געדענקט איר דעם וועג דאָ?—פרעגט זי מיט א ביטערן שמייכל, — געדענקט איר דעם וועג אויף וועלכן מיר גייען איצט?!

איר דארפט אים גוט קענען. איך האב אייך געזען מאנאטן לאנג ברענגען טראנס־

פאָרטן . . . כ'האב אפילו געהערט ווי איר האט אמאל געזאגט צום לאַגער-דאָקטאר, אז לויט אייער מיינונג דארף מען ניט ברענגען די „שווינען באַנדע“ אהער, איר קריגט דער-פון אייער שנופּפן-קאַטאַר. בעסער גלייך אָנ-שטעלן געווער און—דערלייזדיקט.

—מיטלייד, שוועסטער, — בעט זיך דער דייטש, — איך בין אומשולדיק. איך האב גע-האט אזא באפעל, אזוי צו האנדלען. איך בין נאָר סאלדאט . . . נאָר סאלדאט . . . מיטלייד. . .

דער אפיציר וואס האט געפירט די געפאנ-גענע, באגלייט פון צוויי סאלדאטן, איז צוגע-קומען.

—דו, חבר'טע-שוועסטערל, וואס האסטו זיך דאָ צערעדט מיט אים? מענטשן ווארטן, וואס איז מיט אים? וואס קוקט ער אזוי ווילד און דערשראָקן?

—קאמאנדיר, קוקסט אָן דעם נעבעכל, דאס איז א געוועזענער אונטערשארפיורער ביי „ס. ס.“ וואפן. ער האט מיך געטריבן מיט דעם אייגענעם וועג אין קאצעט-לאגער אריין מיט דריי יאר צוריק. אויפ'ן וועג האט ער אלע עט-לעכע שעה זיך אפגעשטעלט, אויסגעקליבן די שוואכערע און זיי דערשאָסן . . .

דער אפיציר האט א וואונק געגעבן צו איינעם פון די סאלדאטן. יענער האט תיכף אַנגעשטעלט זיין אווטאמאט אויפן ליגנדיקן.

די שוועסטער איז צוגעשפרונגען:

—ניין! ניט דערשיסן! זאל ער אויפשטיין און גיין! . . .

—כ׳קען ניט, שוועסטער, די פיס זיינען מיר אפגעפרוירן. דער שנופפן-קאַטאַר לאזט מיך ניט אטעמען . . די קני ברעכן זיך. . . כ׳קען ניט . . .

—מיר האבן אויך ניט געקענט; דו האסט אונדז געטריבן . . .

—כ׳האב געמוזט. אזעלכע באפעלן געווען. כ׳בין א סאלדאט.

דער סאוויעטישער אפיציר האט זיך דער-נענטערט:

—סוקין-סין (הינטישער זון), אויפגעהויבן און געגאנגען; נאך איין וואָרט און דו ווערסט דערשאָסן.

דער אפיציר האט ארויסגעצויגן זיין נאַ-גאַן (רעוואָלווער).

—שיסט ניט, ביטע, ביטע, שיסט ניט. האט מיטלייד, כ׳וועל שוין גיין . . .

ער האט זיך מיט מי אויפגעשטעלט און מיט די לעצטע כחות גענומען שלעפן די פיס. ער איז אפגעגאנגען עטליכע טריט, אריינגע־פאלן מיט איין פוס אין א מינען־לאָך און גע־בליבן ליגן.

—דאָנער־וועטער,—האט ער געשאָלטן,—אזא קאלטער ווינט... דער קאטאַר לאזט אים ניטכאפן דעם אטעם. ער האט זיך דערמאָנט אין זיין היימשטעטל לאוטערבאך, די פלאניר־טע פעלדער און וועגן.

—דארט—טראכט ער,—דארט איז קיינ־מאל ניט אזוי קאלט . . .

דאס ערשטע מאָל אין זיין לעבן האט ער געשאָלטן דעם פיורער, היטלערן אליין:

—„סאקראמענטא“, קרייץ־דאָנער־וועטער, צו וואס האב איך דאס געדארפט? צו וואס האבן מיר דעם קריג געדארפט? איך, דומער קערל, האב געוואלט ווערן א גענעראל. ווי גוט איז מיר געווען ביים פאַשן פי אין פעלד. . .

די שוועסטער האט צוגערופן א קריגס־גע־פאנגענעם ער זאל אים העלפן ארויסקריכן פון דעם מינען־לאָך. ער האט אבער זיך ניט גע־קענט רירן.

—לאָזט מיך דאָ, איך וויל ניט מער . . .
איך קען ניט מער . . . דער שיקזאל האט מיך באשטראפט. דאָ אויף דעם זעלביקן וועג האב איך געטריבן טויזנטער. . . אויף דעם וועג ווער איך געטריבן . . . דער קריגס־געפאנגענער, א צופרידענער וואס ער וועט אים ניט דארפן שלעפן איז אוועק צוריק אויף זיין ארט און איבערגעלאזט זיין קאמעראד, אין מינען־לאַך.

די קאָלאָנע האט זיך דערווייטערט. אויפ'ן וועג איז געווען טויט־שטיל. מען האט געהערט בלויז דאס וואָיען פון ווינט.

די שוועסטער וועלכע איז געגאנגען הינ־טער די קריגס־געפאנגענע, פון די לעצטע, האט עטלעכע מאָל זיך אומגעקערט, אזוי לאנג ביז דער סאלדאט איז פארשוואונדן אין מינען־לאַך. . . . און האט אויסגעזען ווי א ווייטער שווארצער פונקט אויפן שניי־וועג . . .

שטורם-נאכט

(געהערט און פארצייכנט אין ד. פּ. לאַגער
באַד־זאלצשליף אמעריקאנער זאָנע,
אין דייטשלאנד.)

אלע אומבאקאנטע אמעריקאנער פליער
וואס האבן באצאלט מיט זייערע לעבנס
פאר אונזער באפרייאונג.
אין הייליקן אנדענק

שטורם-נאַכט

רעגן און ווינט — ווי צענויפגעשמועסטע —טאַנצן א ווילדן קאַראַהאָד, אפּהילך-קלאַנגען פון ארטילעריע-שאָסן שפּילן רעגלמעסיק צום טאקט. פארשידען-קאָלירטע ראַקעטן אילומי-נירן די געדיכטע פינצטערניש ארום. דער טייך ר., א צעהוידעטער פון ווינט און אויפּרייסנ-דיקע מינען ווארפט כסדר אין דער הויך קערפּער-טיילן, שליופקעס, ביקסן, רוקזעק מיט שטיקער פּלייצעס, סאַלדאַטישע היטלען מיט קעפּ און אָן קעפּ . . .

די הילפס-רופן פון די וואס טרינקן זיך, די געשרייען פון די פארוואונדעטע ווערן פאר-טויבט פון דעם וואָיענדיקן ווינט, עראפּלאנען-גערויש און דעם רעגלמעסיקן „געזאנג“ פון אלע מינים טויט-געווערן.

ניט אכטענדיק אויף דעם שטארקן קאַלטן ווינט וואס פארגיסט מיט רעגן די אויגן און שטעכט די פּנים׳ער ווי מיט נאָדלען, ניט גע-קוקט אויפן אינטענסיוו-סיסטעמאטישן פייער פון די דייטשן, רוקן זיך די אמעריקאנער טיילן,

שפּאַן נאָך שפּאַן, טראָט נאָך טראָט, פאַר־אוים . . .

סאלדאטן אין „שליופקעס"—אזעלכע קליינע שיפלעך פון אימפּרעגנירטן פלאנדעקן־שטאָף, ווארפן זיך אין צעשטורמטע כוואַליעס פון טייך, איבערקערן זיך און ווערן צעריסן פון עקספּלאָדירנדיקע מינען, באָמבן, גראַנאַטן און—רוקן זיך פאָראוים . . . איינצעלנע גרופּן דערגרייכן דעם געגנער'ס ברעג, ווערן באגעגנט פון דייטשע שפּיזן, ביקס־קאָלבעס, צעהאגלטע מאַשינביקסן, אוטאמאטן וועלכע באשפּייען זיי מיט פינף הונדערט קוילן אין איין מינוט, דאָך, די סאלדאטן קעמפן מיט געווער, מיט האנט־גראַנאַטן, מיט פויסטן. די אַטאַקע גייט ווייטער, פאַרביסענער, עשנות'דיקער, העלדישער. נייע טיילן ווארפן זיך אין קאַמף, פיבערהאפטע ארבעטן די סאפּיארן, אייליק־אָנגעשטרענגט שלעפּן פראנצויזן זעק אָנגעפילט מיט זאַמד, שמאטעס, האָלץ־וואַטע. אויף קליינע שיפלעך ווערן געלייגט פּראָוויזאָרישע בריקלעך, הערמעטיש־פארמאכטע, בלעכענע פעסלעך דערנענטערן זיך—טראָץ דעם מינען־האָגל און אויסערגעוויינלעך־שטאַרקן באָמבן אנגריף — וואקסן אוים נענטער צום ברעג וואו די דייטשע

אפטיילונגען האלטן זיך איינגעקלאמערט. מיט גוואלדיקער אנשטרענגונג. נאך שעה'ן פון אומ־אויפהערלעכן קאמף געלינגט די אמעריקאנער טיילן זיך אדורך צו רייסן און פארנעמען א שמאָלן פאס פון דער אנדער זייט טייך.

עס דערהערט זיך דער לאנג־דערוואַרטע־טער באפעל:—טעינקס פאָרווערד!...

שווערע און לייכטע טאַנקן, פארמאסקירט אין גרינס, זעצן ארוים דעסאנטן, לאַסט־עראָ־פלאַנען ווארפן אראפ פאראשוטיסטן אויפ'ן פארנומענעם ברעג. די אמעריקאנער ארטי־לעריע פאָרט צו נענטער און נעמט באארבעטן די שטאט ק. און איר באפעסטיקטע געגנט.

טויזנטער פייער־צונגען פלאַקערן אויף און באלייכטן דעם הימעל און די פינצטערניש ארום. דער טייך ר. איז פאָרסירט, דער וועג צו דער שטאט איז אָפן . . .

די סאַניטארן אפטיילונג, וואו מינע אר־בעט אלס נוירס, געפינט זיך עטלעכע מייל פון טייך. דער אמעריקאנער פערסאנאל, ווי אויך די פראנצויזישע און בעלגישע פרייוויליקע געפינען זיך די גאנצע צייט אויפן פראָנט —

אויף די ערשטע פייער פּאָזיציעס. זיי פאר־טיילן ערשטע הילף צו לייכט־פארוואונדעטע, העלפן ארויסטראגן שווער־באשעדיקטע. א ספּעציעלער טייל פארנעמט זיך מיט אוועק־נעמען די געפאלענע... מינע איז אין דער ערש־טער גרופּע. זי לויפט איבער די שוץ־גריבער, פון יעדער זייט הערן זיך הילפסרופן, קרעכצן, שטילער געוויין און כאָרכלעריי פון גוסס׳דיקע. זי טוט איר פליכט פון א סאניטאר־שוועסטער, פּאַרזיכטיק, מיט ציטער און ליבע פארבינדט זי וואונדן, דערלאנגט א שלוק וואַסער, שלעפּט ארויס פארוואונדעטע פון שוץ־גריבער צום וועג. אין יעדן איינעם סאלדאט זעט זי איר באפרייער, איר באשיצער, איר פריינט, איר דזשעקן . . .

—וואו איז ער איצט? — לויפט דורך א געדאנק ווי א בליץ—פליט ער איצט אָט דאָ איבער איר קאָפּ? . . .

נישטא קיין צייט צו טראכטן, דער רויט־קרייץ אמבולאנס פאָרט צו. זי אָרדנט איין די קראַנקע און פארוואונדעטע, זעצט זיך מיט זיי אין וואגן און פאָרט אין דער סאניטארן־סטאנציע.

די עטלעכע מייל וועג פון פראָנט ביז צום „סאנטייל" זענען פול מיט לאסט-אויטאס, רויט-קרייץ אמבולאנסן, מיט איינפּאַכע, און פערד געשפּאנטע טראַפּייען-וועגענער, מיט האנט-טראָג-בעטלעך — אַלץ פירט פארוואונדעטע צום שפּיטאל. טייל האלטן זיך אונטער קעגנ-זייטיק, אַפּיצירן פירן זייערע באליבטע סאל-דאטן, און סאלדאטן—אליין פארוואונדעטע—טראָגן אויף זייערע אַקסלען די באטויבטע, אדער שווער-פארוואונדעטע קאמאנדירן . . .

מינע האט געזען אויפן פראָנט פארשידע-נע טיפּן און כאראקטערן, העלדישקייט און שרעק, פּאטריאטיזם און גרויל, הערויזם און פּחדנות; איר איז אויסגעקומען זען דייטשע טיילן וועלכע האבן זיך באוועגט ווי מעכאניז-מען, ווי מאשינען, ווי דעמאָניש-צעיושעטע בעסטיעס . . . דאָ אבער, אויפן וועג צום שפּי-טאָל, זיינען אלע געווען ענלעך איינער צום אנ-דערן... יונגע, אלטע, העלדן אדער פּחדנים, אפיצירן צו געוויינליכע סאלדאטן, ווייסע אדער שוואַרצע, אמעריקאנער אדער פראנצויזן —אלע זיינען זיי געווען איצט קינדער, ליידענ-

דיקע מענטשן־קינדער, ווײנענדיקע, קרעכצענ־
דיקע, זיפצענדיקע. בײ אלעמען דער זעלביקער
געמורמעל און ליפּן שעפּטשערײ:

—אַ גאָט . . .

—אַ מאַמע . . .

זײ זײנען אָנגעקומען אויפן אָרט.

מינע אָרדנט אײן אירע קראַנקע. זי ווערט באשטימט אין דער גרופּע קראַנקן־שוועסטער וועלכע סאָרטירן שווער פאַרוואונדעטע, האָפ־נונגסלאָזע און גאַנגרירטע. א שוועסטער טוט אלעמען אײנשפּריצן „טעטאַנוס־סערום“, א צווײטע טוט זײ באַשיטן מיט קעגן־אינסעקטן פּולווער.

מינע אײלט פון צימער צו צימער. די גאַנצע געבײדע, דער הויף, די קאָרידאָרן זײנען פול מיט קראַנקע, מיט טראָג־בעטלעך. די קראַנקע ליגן, רעדן פון הײך, פאַנטאַזירן פון שאַק צושטאַנד, כאָרכלען אין אַגאָניע. א שווערער ריח פון „די־די־טי“, כלאָראָ־פאָרם און בלוט שטיקט אין האַלדז. די פענצטער זײנען פאַרמאַכט, פאַרשטאָפּט מיט שמאַטעס. פון דרויסן פאַרמאַסקירט מיט ברע־

טער אלס שוין קענען לופט־אנגריפן... די אמע־ריקאנער דאקטוירים ארבעטן אָנגעשטרענגט, פלייסיק, נאָר רואיק און צילבאוואוסט, יעדער באדינט זיין באשטימטע וואונדן־גרופע. אמ־מערסטן ארבעטן די כירורגן, אויף פראָוויזאָרי־שע, מעכאנישע אפעראציע־טישן ווערן ארויף און אראפגענומען קראנקע, פארוואונדעטע, קאָנטוזשירטע. ס'ווערן ארויסגענומען קוילן שפליטערס, אמפוטירט קערפער טיילן, באַ־שמירט בראַנד־וואונדן, איינגעשפריצט ניי בלוט. דאקטוירים און נוירסעס ווייזן העלדיש־קייט, וויסן, איבערגעבנקייט, פּאַטריאָטיזם, אָפט פארשאַרט אן ארבל א דאקטאר אדער א נוירס און גיבן זייער אייגן בלוט פאר א טראנס־פוזיע.

* * *

מינע האט אלץ איבערגעציילט, אלע אוים־סאָרטירט, פאררעגיסטרירט, אבער אפרוען זיך איז נישטא קיין צייט. דער קאמף גייט אָן ווייַ־טער. נייע טראנספּאָרטן ווערן געבראכט, די אלטע ווערן אוועקגעפירט אין הינטערלאנד שפּיטאלן. די לייכט־פארוואונדעטע, נאָכן באַ־קומען הילף, רייסן זיך צוריק צום פראָנט, צו

זייערע טיילן . . . עס פעלן טאַמפּאָנען. מינע און נאָך עטלעכע סאַניטאַרנס ווערן אוועק געשטעלט אין אַ צימער צוצוגרייטן פּראָוויזאָרישע בינטן, אין די סטעריליזאַטאָרס קאָכן זיך אינסטרומענטן. זי שניידט שטיקלעך גאַזע, טונקט זיי אין סולפאַנאַמידן־פּודער, מאַכט פון זיי קליינע טאַמפּאָנען—פּראָוויזאָרישע איינלאַגן פאַר וואונדן. זי טוט די אַרבעט שנעל, מעכאַניש, אירע פינגער באַוועגן זיך פון זיך אליין. איר קאָפּ, איר געדאַנק איז פאַרנומען מיט עפּעס אַנדערש . . אַ גרויס, הייליק געפיל באַהערשט איר גאַנצן וועזן, אַן אינערלעכע פרייד טראָגט זיך אין די טיפסטע קעמערלעך פון הארצן. די שטאָט וועט אפשר נאָך היינט פאַלן . . . דער וועג צום „רייך" איז אָפן . . . עס דערנענטערט זיך פרייהייט, שלום, רו. עס דערנענטערט זיך דער טאָג ווען אירע טרוימען וועגן דזשעקן וועלן פאַרווירקלעכט ווערן . . . זי לאָזט שווימען איר פאַנטאַזיע און בילדער פון פאַרגאַנגענהייט — אין טרוימען וועגן צוקונפט . . .

— — — — — — — — — — — — — — —

. . . זי איז אַרויסגעשפּרונגען פון אַ לויפנדיקן באַן וואָס האָט געפירט טראַנספּאָרטן פון פּאַריז

קיין אויסשוויץ. ביים שפּרינגען האָט זי זיך אויסגעלונקען אַ פוס. זי האָט זיך געשלעפּט עטלעכע טראָט און געבליבן ליגן ביים עק וואַלד. פראַנצויזישע אונטערגרונד קעמפער האָבן זי דאָרט געפונען. איינער האָט באַטראַכט איר׳ע פיס און טרויעריק געזאָגט:

—לאַ פראַקטיור—(קנאָכנברוך).

דער קאָמאַנדיר האָט זיך בּאַראַטן מיט זיינע חברים. איבערלאָזן זי אין וואַלד, זי זאָל אויסגיין פון הונגער האָבן זיי ניט געקאָנט ביי זיך פועלן, טראָגן און מיטנעמען מיט זיך איז געווען ניט מעגלעך—דער אָרט איז געווען צו געפערלעך. מ׳האָט זיך געמוזט היטן פון דייטשן און נאָך מער פאַר די „ווישי׳סטן", אָפּטמאָל מוז מען לויפן. וואָס וועלן זיי טאָן מיט אַ מיידל מיט אַ צעבראָכענעם פוס? . . . איינער פון די קאָמאַנדירן, אין לעדערנע הויזן און אַ קורץ רעקל פון אַן אַמעריקאַנער פליער-יוניפאָרם מיט אַ קליין טונקל-בלאָנד בערדל, האָט זיך פויל אויפגעהויבן פון דער ערד, צוגעגאַנגען צו מינען און איר געוויזן מיט די הענט זי זאָל זיך פּרואוון אויפשטעלן. מיט איין האַנט האָט זי זיך אָנגעהאַלטן אָן אַ בוים, די צווייטע האַנט

אָנגעשפּאַרט אויף זיין אקסעל, זיך אָנגע־שטרענגט און מיט מי זיך אויפגעשטעלט.

—דער פּוס איז ניט צעבראכן נאָר אויסגע־לונקען. איך וועל אים צוריק אריינדרייען אין געלענק. — גוטמוטיק שמייכלענדיק האט ער ארויסגעזאגט די ווערטער אויף א צעבראָכע־נעם פראנצויזיש. ער האט א וואונק געטאן, צוויי חברה האבן זי פעסט אָנגענומען. מינע האט זיך דערשראָקן. ביז זי האט זיך באוויזן א דריי צו טאן האט עמיצער א פעסטן דריי גע־טאן איר פוס, עפּעס האט געקנאקט . . . מינע האט דערשטיקט אין זיך דעם וויטיק . . . ער האט זי גענומען אויף די הענט—ווי מען נעמט א לייכטן געגנשטאַנד—אוועקגעטראגן מיט זיך טיפער אין וואלד אריין און אוועקגעלייגט זי אין אן אויסגעגראבענעם שוץ־גרוב. ער האט גענומען א ווייס שטיק שטאָף, עס איינגעטונקט אין אלקאהאל און איר פארבונדן דעם פוס.

—מיר גייען איצט אויספירן א „שטיקל ארבעט", דאָ וועלן דיך די דייטשן ניט זוכן; אויף יעדנפאלס אַט האסטו דאָ עטלעכע פּילן... אויב זיי געפינען דיך וועסטו וויסן ווי צו מאכן א סוף און ניט אריינפאלן אין זייערע הענט א לעבעדיקע . . . דאָ איז ברויט, צוקער, וואַסער.

אין אונטו וועלן מיר צוריקקומען . . .

אין אוונט זיינען זיי צוריק געקומען. זעט אוים דאס „שטיקל ארבעט" איז געלונגען. זיי האבן מיטגעבראכט א סך געווער, שפייז, בראנ־פן, זייף און קליידונג. אלע זיינען געווען צו־פרידן, טייל האבן אפילו אונטערגעברומט די „מארסעליעזע". דער קאמאנדיר און דער סאל־דאט אין דער אמעריקאנער יוניפארם האבן זיך צוגעזעצט צו איר. דער קאמאנדיר האט אָנגע־שטעלט זיין שיין־וואַרפער אויף איר פנים. דער אמעריקאנער האט געטאַפּט די געשווי־לעכץ און מיט צופרידענהייט פעסטגעשטעלט:

—ס׳ווערט בעסער.

—ווי הייסטו?—האט דער קאמאנדיר גע־פרעגט.

—איך הייס מינע,—האט זי געענטפערט קוקענדיק מיט דאנקבארקייט אויף ביידן.

—איך הייס פּיער,—האט דער קאמאנדיר זיך פאָרגעשטעלט,—און דאס איז דזשעק, מיין געהילף. ער רעדט שוואַך פראנצויזיש, דערפאר איז ער אן אויסגעצייכנטער „רעדנער" מיט די דייטשן, צו זיי רעדט ער מיט גראַנאַטן און מינען . . . ער איז אן אמעריקאנער, ער נעמט אלץ גוטמוטיק. ער האט ליב זיך וויצלען אויף

יענעמס חשבון אבער ער איז א גוטער ברודער.

—טענקיו, מיסטער דזשעק, טענקיו וועריי מאטש—האט מינע אים אויסגעשטרעקט איר קליין ווייס הענטל. דזשעק האט זיך דערפרייט, זיינע אויגן האבן זיך קינדיש צעלויכטן:

—יו ספיק אינגליש?

—יעס־סער!—האט מינע מיט א טרויעריקן שמייכל געענטפערט.

—פון וואנען קענסטו ענגליש?

—איך האב אביסל געלערנט. איך האב מיך געגרייט פאָרן קיין אמעריקע. איך בין אבער מיט מיינע עלטערן געבליבן שטעקן אין פאריז . . .

—וואו זיינען זיי איצט, דיינע עלטערן?

—אוועק געפירט אין א קאנצענטראציע־לאַגער קיין פוילן . . .

פיער און דזשעק זיינען אנטשוויגן געווארן, פארשטאנען אז זיי האבן אָנגערירט אן אנגעווייטעקטע וואונד. פיערן האט מען אוועק גערופן. דזשעק האט זיך צוגערוקט נענטער. . .

— אנטשולדיק מיר, איך האב ניט געוואלט ווייטאן . . . זאָג מיר, וואוהין קלערסטו איצט גיין?

מינע האט א זיפץ געטאן,

—וואוהין זאל איך גיין? כ'ווייס אליין ניט. כ'וואָלט גערן געבליבן דאָ מיט אייך.

—איין פרוי מיט אזויפיל מענער? צו גע־געפערלעך. . .

—ניט געפערלעכער ווי איין אידישקע צווישן אזויפיל „עס-עס-לייט", „ווישיסטן", לאַוואַל-שפּיאָנען און געסטאַפּאָ אגענטן. איך קען וואַשן, קאָכן, נייען. איך האב מיך געלערנט צו ווערן א קראנקן-שוועסטער.

—איך וועל איבעררעדן מיט פיערן.—ער האט איר דערלאנגט א קעמעלע.—נעם פאר־קעם זיך דיינע האָר, שיינע האָר, פעך-שוארצע, נו, איך נעם דיך אונטער מיין שוץ. צופרידן?...

—אָלרייט! רעד איבער מיט פיערן. אבער זאג מיר דזשעק, ווי אזוי קומסטו דאָ אהער?

—הער שווארצינקע, דו באהאלט דיין מיי־דלשע נייגעריקייט און לערן זיך אוים פרעגן וואס ווייניקער ביי מיליטער לייט און פאר־טיזאנען. איך היים דזשעק, דאס איז גענוג, און נאָך איין זאך, אזוי לאנג איך וועל זיין דאָ וועט דיר קיין שלעכטס ניט געשען . . . נו, א גוטע נאַכט, איך לייג מיך כאפּן א דרימל.

ער האט זי איינגעטוליעט, ווי מען הילט איין א קינד, אין א שווערן מיליטערישן געם־טאַפּאַ שינעל.

—אויב דו וועסט עפּעם דארפן, שלאָף איך דאָ ניט ווייט. מעגסט מיך אויפוועקן.

אזוי איז מינע פארבליבן ביים אונטער־גרונד. דער אטריאד האט זיך פארגרעסערט. ס'זיינען צוגעקומען נייע מענטשן, צווישן זיי אויך פרויען. מינע איז געווען די קראנקן־שוועס־טער פון אטריאד. איר פרייע צייט האט זי אבער געשענקט דזשעקן. זי האט פאר אים געוואשן וועש, באהאלטן א גוטן בימן. דזשעק האט זיך געזארגט וועגן איר ווי וועגן א יונג שוועסטערל. צוריק קומענדיק אפטמאָל פון שווערע געפערלעכע אונטערנעמונגען, איז ער ניט אוועק רוען ביז ער האט פריער ניט געזען צי מינע שלאָפט, צו זי איז גוט איינגעדעקט. מינע ווידער, פלעגט זיצן און ווארטן מיטן עסן ביז ער איז צוריק געקומען. זי איז אים געטריי געווען ווי א מענטש וואס פילט און פארשטייט אז אים האט זי צו פארדאנקן איר לעבן. . . מיט ליבשאַפט פלעגט זי אראָפּציען פון זיינע מידע

פים די שטיוול, וואַשן זיינע זאַכן. אַז ער פֿלעגט אַוועק גיין איז זי געשטאַנען ביים עק פֿון וואַלד אַזוי לאַנג ביז זיין סילועט איז פֿולשטענ־דיק פֿאַרשוואונדן פֿון האָריזאָנט. פֿון ברעקלעך שמועסן, ווערטער, פֿראַזן האָט זי זיך דער־וואוסט איינצלהייטן וועגן אים. ער איז אַ פֿליער וואָס איז אַראָפּגעפֿאַלן (אָדער מען האָט אים ספּעציעל אַראָפּגעלאָזט) אַרום פּאַריז צו העלפֿן אָרגאַניזירן די ווידערשטאַנדס־באַוועגונג. אַלע האָבן אים ליב באַקומען פֿאַר זיין הומאָר, שטאַרקן ווילן, דרייסטקייט, באַזונדערס פֿאַר זיין אויסגעצייכנטן וויסן אין טאָפּאָגראַפֿיע און סטראַטעגיע; פֿאַר זיין קענען צוגרייטן אויפֿרייס־מעכאַניזמען, בראַנד־פֿלאַשן און קליינע, פּרימיטיווע, אָבער גוט ווירקענדיקע האַנט־גראַנאַטן . . .

איין מאָל איז דער אַטריאַד אַוועק אויפֿרייסן אַ באַן־ליניע. דאָס האָט געמוזט דורכגעפֿירט ווערן בליץ שנעל, געציילטע מינוטן פֿאַרן דורכפֿאָרן פֿון אַ טראַנספּאָרט מיט דייטשע סאָלדאַטן קיין רוסלאַנד. די אונטערנעמונג איז געווען אַ געפֿערלעכע, ווייל דער גאַנצער

וועג ארום דער באַן־ליניע איז געווען שטרענג און געדיכט באַוואַכט.

פּיער האָט איינגעטיילט דעם אָטריאַד אין צוויי גרופּן. ער מיט איין טייל האָט זיך פאַר־נומען מיט „אַפּווישן אויף קאַלט״ די באַוואַ־כונג, דזשעק האָט אויפגעריסן די ליניע און אונטערגעלייגט אַ זייגער־באָמבע, אין עטלעכע מינוט אַרום איז דער טראַנספּאָרט אַראָפּ פון די רעלסן און איבערגעקערט עטלעכע וואַ־גאָנען. די זייגער־באָמבע האָט צעשמעטערט די אונטערשטע גאַנצגעבליבענע וואַגאָנען. שנעל־אַרויסגערופענע הילפס־אָפּטיילונגען האָבן גע־נומען פאַרפאָלגן און יאָגן דעם אָטריאַד. פּיער און דזשעק האָבן דאָס געהאַט פאָראויסגעזען. ביים אָפּטרעטן האָט דער אָטריאַד מינירט אַלע סטעזשקעס און וועגן צום וואַלד. די דייטשן האָבן גענומען זיי פאַרפאָלגן מיט עראָפּלאַנען.

שפּעט ביינאַכט, נאָך לאַנגע שעה'ן לויפן, האָט דער אָטריאַד צוריק געקערט. צוויי האָבן געפעלט, פיר זיינען געווען פאַרוואונדעט. אויך דזשעק איז געווען לייכט פאַרוואונדעט.

דעם אָוונט, רעדנדיק פון היץ, האָט דזשעק אויסגעזאָגט אַ סוד וואָס ער האָט גע־טראָגן אין זיך שוין חדשים. ער האָט גע־

האלטן אין איין רופן: מאַמע, מאַמע, און — מינע . . .

מינע האָט ניט אָפּגעטראָטן פון אים. זי האָט פאַרבונדן די וואונדן פון די אַנדערע פאַר־וואונדעטע און זיך שנעל צוריק געקערט צו אים, געווישט זיין הייסן שטערן מיט אַ נאַסן האַנט־טוך, באַנעצט זיינע פאַרברענטע, טרוקענע ליפּן, געגלעט זיינע האָר, געטוליעט זיין גליענ־דיקן קאָפּ צו איר ברוסט... אויך זי האָט דער־פילט ווי טייער, ווי נאָענט, ווי ליב זי האָט איר רעטער, איר באַשיצער, איר דזשעק.

א י ר דזשעק . . .

עס איז געקומען דער גרויסער טאָג ווען די אַלאַירטע האָבן געלאַנדעט אין פראַנקרייך. די דייטשן זיינען געלאָפן פון פּאַריז, פון בעלגיע און זיך באַפעסטיקט ביים רהיין. די אַמעריקאַנער אַרמיי האָט פאַרנומען פּאַריז. דאָס פראַנצויזישע פאָלק האָט געיובלט! שטורמיש באַגריסט אירע באַפרייער.

דזשעק האָט זיך געמאָלדן צום פראָנט־שטאַב צוזאַמען מיט פּיערן און דעם גאַנצן אונטערגרונד־אָטריאַד. דזשעק איז גלייך צוגע־

טיילט געוואָרן צום „עיר קאָרפּוס״, פּיער און זיינע חברים זיינען אַוועק אין די פּראָנצוויזישע טיילן. דזשעק און מינע האָבן זיך געווענדעט מיט אַ בקשה, אַז מען זאָל זי נעמען אַלס אַ געהילפס־נוירס. זי איז צוגעטיילט געוואָרן צו אַ סאַניטאַר־אָפּטיילונג וועלכע האָט זיך גע־פונען ביים „עיר קאָרפּוס״ וואו דזשעק האָט גע־דינט. זיי האָבן זיך איצט זעלטן וועלן באַגעגנט. זי האָט אָבער ביי יעדער געלעגנהייט דער־האַלטן פון אים בריוועלעך און גרוסן דורך זיינע חברים.

אין דער צייט פון גרויסע קאַמפן איז איר האַרץ געווען פול מיט אומרו, מיט שרעק פאַר זיין גורל, מיט זאָרג וועגן זיין געזונט און לעבן. . . ווען זי האָט געזען אַ קאַמף אין דער לופטן, אַן אַראָפּפאַלנדיקן עראָפּלאַן, האָט איר האַרץ געציטערט. זי האָט אין גאַנצן אויפגע־צאַפּלט. וואו מ׳האָט געבראַכט עפּעס אַ פליער צווישן די פאַרוואונדעטע, איז זי געווען פון די ערשטע אים צו באַדינען, אים צו העלפן, יעדער פליער איז פאַר איר געווען אַ טייל פון איר דזשעקן, זיינס אַ ברודער. יעדער פליער—האָט זיך איר אויסגעדאַכט—האָט ערגעץ געראַטע־וועט אַ מיידל וואָס הייסט מינע, וואָס האָט ניט

אויף דער וועלט קיינעם א חוץ אים . . .

אז ס׳איז געקומען אן אָפּיציר און פון איר אפּטיילונג פארלאנגט עטלעכע נוירסעס צום פראָנט-שפּיטאל, האט מינע זיך געמאָלדן פריי־וויליק. זי האט געוואלט זיין נענטער צו אים.

— — — — — — — — — — — — — —

היינט איז מינע רואיקער. דעם טייך איז מען אריבער. זי האט געזען די קראנקן-ליסטן, נאכגעקוקט די בעטלעך פון פארוואונדעטע, דעם צעטל פון געפאלענע — ניטא קיין פּלי־ערם . . . הייסט עס, דאס געפערלעכסטע פייער איז ער איבערגעקומען. ער לעבט, ער וועט צוריק קומען. אָ, ווי איבעראשט וועט ער זיין זי דאָ צו טרעפן . . .

איר פאנטאזיע שפּינט ווייטער. . .

. . . די מלחמה וועט זיך ענדיקן אין גיכן. אָט, אָט, און פראנקפורט וועט פאלן, דערנאָך בערלין. זיי וועלן ביידע—וואס וועלן זיי טאָן ביידע? . . . וועט זי צוריק פאָרן קיין ראַדאָם? וועמען האט זי איצט אין ראדאם? זי איז אוועק פון דארט אין 1938, מיט אירע עלטערן, קיין פּאריז. די עלטערן—ווער ווייסט צו זיי לעבן? די מאמע—זיכער ניט, מיט איר נערוון-שוואַך

הארץ אין קאנצענטראציע לאַגער . . . זי וועט אוועק, אוועק מיט אים קיין אמעריקע. דאָרט זיינען זיינע עלטערן, דאָרט איז איר מאמע׳ס איינציקע שוועסטער. דזשעק וועט ווייטער לערנען. ער וויל ווייטער לערנען און ווערן אן אינזשיניער. און זי—זי וועט ארבעטן אין א שפיטאל. די פראקטיק דאָ וועט איר צונוצ־קומען. זיי וועלן האבן זייער היים. זיי וועלן האבן גוטע פריינט . . . און שפעטער—וועלן זיי האבן א קינד. . . א קליין זים אינגעלע, מיט טיף־בלויע אויגעלעך, דינ־סאמעטענע טונקל־בלאָנדע האָר—א קליינער דזשעק, ווי צוויי טראָפּן וואסער ענלעך איינער צום צווייטן . . . ניין, האָר וועט זייער אינגעלע האבן שווארצע, פעך־שווארצע, אירע האָר. דזשעק האט דאך איר איין מאל געזאגט:

—דיינע האָר, שווארצינקע, באצויבערן מיך. זיי שמעקן ווי קאָרן. איך האב ליב די לאָקן דיינע, די פעך־שווארצע . . .

א סארזשענט פון רויטן קרייץ רופט אוים נעמען פון נוירסעס, צווישן זיי דעם נאָ־מען: מינע. זי כאפט זיך אויף ווי פון שלאָף

זי נעמט איר רויט־קרייץ טאָרבע און לויפט צוזאמען מיט די איבעריקע אין הויף אריין.

מיט עטלעכע מינוטן שפּעטער זיצט זי שוין אין אן אמבולאנס מאשין וועלכע פאָרט אין דער ריכטונג פון שטאט. די לופט ציטערט, די שטאט איז איינגעהילט אין פלאַמען, רויך־נעפּל. רייזיקע רעפלעקטארן, פלאַמען־וואַרפער, ראַקעטן זוכן פיינטלעכע עראפּלאנען. די דייטשן, געצוואונגען אפּצוטרעטן פון שטאט אונטערן דרוק פון די אמעריקאנער, צינדן אונ־טער זייערע שפּייז און אמוניציע לאַגערן. קליינע צעקלאַפּטע גרופּן דייטשן שיסן פון באהעלטענישן, ווארפן גראנאטן. זייער ארטי־לעריע הערט ניט אויף צו האַגלען. זייערע פליער באשיסן, באַמבירן יעדן פונקט וואו זיי באמערקן באוועגונג פון אמעריקאנער. צוליבן שטאַרקן קעגנזייטיקן פייער איז אוממעגלעך פאר די אמבולאנס־אויטאס ווייטער צו פאָרן. זיי בלייבן שטיין אויף א מאסקירטן פלאץ. די נוירסעס שטייגן אויס און לאזן זיך פאָרזיכטיק „שלענגלען אויף אַלע פיר" קריכנדיק נאך זייער אפיציר. זיי קומען אָן צו אן אפענעם פלאץ וואו ס׳ליגן פארוואונדעטע און טויטע. מינע נעמט ארוים איר שער, וואַטע, בינטן,

יאָד. זי טאַפּט פולסן, גיט ערשטע הילף, רופט סאניטארן וועלכע טראגן ארוים די פארוואונ־דעטע. פלוצים באווייזן זיך ראַקעטן און באַ־לייכטן דאס פעלד. באלד דערנאָך א גערויש פון „יונקערס" און „מעסערשמידטס". דער אפיציר גיט באפעלן:

—זיך אוועקלייגן! אויסציען אויף דער ערד! פארמאסקירן זיך! ניט באוועגן! . . .

באַמבן נעמען פאלן און טרעפן גאָר נאענט. מינע ליגט און האלט איין דעם אטעם. — ניט באוועגן זיך, — קלינגט איר אין די אויערן דעם אַפּיציר'ס באפעל. מיט געצייל־טע סעקונדן שפּעטער דערהערט זיך א שיסע־ריי אין דער לופטן. מינע הויבט אויף דעם קאָפּ. אמעריקאנער פליער אטאקירן די דייטשן. ווי־פיל זיינען זיי? פינף! צען! מער! ווער קען זיי דען איבערציילן? די אמעריקאנער רינגלען זיי ארום. די דייטשן ווארפן שוין זייערע באַמבעס סתם אין דער וועלט אריין. זיי צילן שוין מער ניט, און אַט ציען זיי זיך צוריק אין אומאָרד־נונג. א שווערער מעסערשמידט צינדט זיך אָן, נעמט רויכערן און קראכט אריין אין א הויז. די אמעריקאנער יאָגן נאָך די דייטשן, בלויז צוויי קעמפן נאָך, קעמפן פארביסן. דער „יונ־

קערם״ איז שוין דורכגעלעכערט אבער ער טרעט ניט אפּ. אויך דער אמעריקאנער נעמט רויכערן. ער דערנענטערט זיך האָסטיק צום „יונקערס״, א שרעקלעכער אויפרייס — און ביידע עראָפּלאנען פאלן אראפּ ניט ווייט פון פעלד וואו ס׳ליגן די פארוואונדעטע. דער גאנצער פערסאנאל לויפט צו הילף; שנעל ווערן פארלאשן די פייערן. מ׳שלעפּט ארויס פון דער קאבינע א טויטן דייטשן „אָבערסט״ (קוירנעל). זיין פנים איז האלב פארסמאַליעט, אויף זיין צעריסענער ברוסט הענגט אן „אייזערנער קרייץ״ און אנדערע נאַצישע אויסצייכנונגען. דער שיסער פון דייטשן עראפּלאן איז צעריסן, מ׳קען קיין פנים ניט דערקענען. פון צווייטן עראפּלאַן שלעפּט מען ארויס אן אמעריקאנער סאר־זשענט. זיינע פינגער זיינען אזוי פעסט איינגעקלאַמערט אין הענטל פון מאַשין, אז ס׳איז שווער אים אפּצורייסן. זיין קאפּ, פנים, און האלדז איז איין בלוט מאַסע. צום סוף שלעפּט מען ארויס דעם טויטן קערפּער פון פליער, אין יוניפאָרם פון א לייטענאנט. עמיצער נעמט אראפּ פון זיינע אויגן די ברילן און דאס פליער היטל. דער ווינט צעבלאָזט זיינע טונקל בלאָנדע, מיט בלוט־באפלעקטע האָר. . .

א הארץ רייסנדיקער יאָמערדיקער געשריי שניידט דורך די לופט:

—דזשעק! . . . מיין דזשעק! . . .

— — — — — — — — — — — — — —

א גרויער פרימאָרגן. די שטאט איז געפאַלן. די דייטשע טיילן טרעטן אָפּ אין אומאָרדנונג, צעקלאפּטע און דערשלאָגענע. הונדערטער־טויזנטער זיינען גענומען אין געפאנגשאַפט. די אמעריקאנער, פראנצויזן, בעלגיער און אנדערע גראטולירן זיך, יובלען. א פריידיקע מוטיקע שטימונג הערשט אין אלע טיילן. אויך די קראנקע און פארוואונדעטע זיינען פול מיט פרייד.

—די שטאט איז געפאלן! דער טויער צום רייך איז אָפן!

בלויז איין נוירס איז טרויעריק. איר בליק —אויסגעלאָשן מאַט, פון איר פּנים איז פארשוואונדן יעדער טראָפּן בלוט. אין דער איינער נאכט איז איר קאָפּ שוואַרצע לאָקן גרוי געווארן . . . די שטאט איז געפאלן, און מיט איר איז געפאלן איר אויסגעבענקטע, אויסגעטרוימטע צוקונפט. איר ריינע ערשטע ליבע—איר דזשעק.

איר דזשעק...

א קינד ווערט געבוירן

עפיזאד פון אידישן לעבן
אין די „ד. פ.״ לאגערן.

גבריאל און לאה ווייסמאן
(שטעטין־פאָמערן)
א מתנה

א קינד ווערט געבוירן

פייגעלע האט זיך קיין אָרט ניט געקאנט געפינען. דער רוקנביין איז געווען בלייאיק־שווער און האט אומאויפהערליך געווייטיקט. זי איז אויפגעשטאַנען פון פעלדבעטל און פאַ־מערלעך, אנהאלטנדיק זיך באם בעטל־ראנד, גענומען שפּאַנען איבער'ן קעמערל.

סיסטעמאטיש, יעדע 15-20 מינוט, האט איר א קניפּ געטאן אין בויך. א שווערע מאַסע האט געדריקט און געצויגן אויף ארונטער. אירע זיפצן און קרעכצן זיינען געווארן אָפטער, העכער און לענגער. די גאנצע באראקע האט געוואוסט:

—א פרוי גייט צו קינד. . .

שלמה קאָרנבליט, פייגעלע'ס מאַן, א יונ־גערמאן ארום פערציק, וועלכער האט זיין ער־שטע פרוי און דריי קינדערלעך פארלוירן אין ווילנער געטאָ, האט נערוועז געשפּאַנט אין לאַנגן באַראַקן־קאָרידאר. וואס זיין הארץ האט איצט געפילט האט זיך אפּגעשפּיגלט אויף זיין פּנים. צער און טרויעריקע דערמאנונגען וועגן

זיין ערשטע אומגעקומענע פרוי און קינדער־לעך, אומרו און פּאַטערליכע זאָרג וועגן זיין פייגעלע'ן — זיין ערשטער פרוי'ס איינזאַם פארבליבענע שוועסטער, וועלכע ער האט גע־פונען נאָכ'ן קריג און מיט איר חתונה געהאט, שרעק און אומגעדולד וועגן אויסגאנג פון דער געבורט . . .

די קראנקן־שוועסטער איז גלייכגילטיק צו פייגעלע'ס קרעכצן. אדרבא, זי איז צופרידן וואס דער ווייען־פּראָצעס שטארקט זיך און ווערט אָפטער. דאס הייסט: אלץ גייט צו נאָר־מאל. זי גרייט צו אירע אויסגעקאָכטע גומי־הענטשקעס, שערלעך, נאָפּל־פינצעטן, בינטן.

פייגעלע פילט, אז אויף די פיס קען זי מער ניט שטיין און אויך ניט קניען. די ליטקעס פארשטייפן זיך ביי איר קראַמפּהאפטיק. די ווייען ווערן שטארקער, זי וויינט שוין ניט און קרעכצט מער ניט — זי שרייט . . .

די שוועסטער לייגט זי אוועק אויפן בעט. פייגעלע קלעמט איין אירע פינגער אין א שנור, וואס איז צוגעבונדן צום עק בעט. טויזנטער גע־דאנקען קומען איר אין קאפּ. איבערלעבונגען שווימען פאר אירע צוגעמאכטע אויגן . . . איר שטעטעלע גראָדנע, איר יוגנט, אירע טאַטע־

מאַמע, אירע שוועסטער—אַלץ פּלאָנטערט זיך אין אירע געדאַנקען. זי הערט דעם רויש פון געזאַנג—איר מאַמעס געזאַנג, צונויפגעמישט מיטן לעצטן אויסגעשריי פון איר פאַרפייניקטן טאַטן, זי הערט דאָס כליפּען פון איר מאַמען, ווען זי ווערט אַפּגעשיקט „מיטן טראַנספּאָרט".
די ווייען נעמען אַרום איר גאַנצן קערפּער. עס דריקט און קלעמט איר אונטערן האַרצן... עס פעלט איר אָטעם, לופט. זי קען מער ניט שרייען. גרויסע טראָפּנס קאַלטן שווייס טרעטן איר אַרום אויפן שטערן. די קראַנקן-שוועסטער ווישט מיט אַ נאָס טוך איר שטערן און פּנים.
די ווייען האָבן אַ רגע נאָכגעלאָזט. פייגעלע אָטעמט טיף, טרינקט אַ שלוק קאַווע און פרעגט שטיל מיט מיד-פאַרמאַכטע אויגן:
—ווי לאַנג נאָך?... כ'קען מער ניט אויסהאַלטן...
זי וויינט. גרויסע, הייסע טרערן פאַלן אויף אירע אויסגעבלייכטע באַקן, אויף איר דאַרן, אויסגעמאַטערטן האַלדז:
—וואו איז מיין מאַן?... זאָל ער אַריין קומען צו מיר... כ'בין אַזוי שוואַך.
—וויינט ניט, פריינדין,—זאָגט די שוועסטער—אַ שאָד די כחות. באַהאַלט די כחות

אויף שפּעטער, איר זאָלט קענען בעסער שרייען . . . אייער מאַן איז דאָ, הינטער דער טיר. אַריינלאָזן אָבער קען איך אים ניט. דאָס קעמערל דאָ איז צו קליין, צו ענג.

דער שוועסטער האָט ווי געטאָן דאָס האַרץ, וואָס זי קען ניט דערפילן פייגעלע'ס פאַרלאַנג. זי האָט אָבער געהאַט אַ שטרענגע פאַראָרדנונג פון דאָקטאָר קיינעם ניט אַריינצולאָזן צו דער געווינערין, אויסמיידן אויפרעגונגען און געשפּרעכן, ניט אָפּלאָזן זי פון די אויגן אויף קיין איין רגע, און וויבאַלד עפּעס —גלייך געבן שטאַרקונגס־מיטלען . . .

פייגעלע האָט דער שוועסטער'ס ענטפער שוין ניט געהערט. די ווייען האָבן זי אַרומגענומען אויפסניי. ווידער האָט זי גענומען שרייען:

—מאַאַאַמע! . . .

עס האָט זיך איר אויסגעוויזן, אַז זי איז אינדערהיים, אין איר שטיבעלע אין גראָדנע, אַט זיינען די מאַמע, די שוועסטער, די קינדערלעך.

—מאַמע, מאַמע העלף מיר! — האָט זי מיט די לעצטע כחות געשריגן.

—מאַמעניו! . . .

די קראנקן-שוועסטער, זעענדיק ווי פייגע־לע פארלירט דעם אטעם און דער פולס ווערט אלץ שוואכער, האט שנעל צעעפנט די טיר און אויסגעשריגן:

—שנעל דעם דאקטאר! דעם דאקטאר!

און ניט ווארטנדיק אויפ׳ן דאקטאר, האט זי שנעל געגעבן פייגעלען א קארדיאזאל איינ־שפריצונג.

ווען דער „אונרא“ דאקטאר — אן עסט־לענדער— איז מיט שלמה׳ן אריינגעקומען אין קעמערל, זיינען שוין פייגעלעס אויגן געווען אָפן, נאָר איר בליק איז געווען אזוי מאַט און אומקלאָר, אז שלמה האט מיט שרעק געפרעגט:

—פייגעלע קרוין, זעסטו מיך? . . .

מיט א קוים-דערהערבארע שטימע, מורמ־לענדיק, האט פייגעלע געבעטן:

—מאַמע, פארוואס קומסטו ניט ארייז? . . . וואו ביסטו, מאַמע? העלף! . . .

דער דאקטאר האט ערנסט געטאַפּט איר פולס, צוגעלייגט זיין אויער צו איר הארץ, און שאַקלענדיק טרויעריק מיטן קאפּ, א זאג גע־טאָן:

—א שווערע געשיכטע . . . נאַרקאָזע קען מען איר ניט געבן, זי איז צו שוואך. . .

דער דאָקטאָר האָט איר איינגעשפּריצט אַ האָרמאָנען־פּרעפּעראַט, וואָס ווירקט אויף די וויען־שטאַרקונג, און אָפּוואַשענדיק די הענט אין וואַסער־בעקען האָט ער גערעדט צו שלמה'ן:

—הערט, פריינט קאָרנבליט! אַ דאָקטאָר איז ניט קיין וואונדערמאַכער, ניט קיין מלאך. אייער פרוי, ווי ביי דער מערהייט קאַצעט־פרויען, איז די נערוון־סיסטעם, דער אַלגעמיי־נער געזונט־צושטאַנד צעשעדיקט. איך האָב זי געוואָרנט, געבעטן זי זאָל זיין פאָרזיכטיק מיט שוואַנגערשאַפט. זי האָט מיך ניט געהערט.

—איך וויל אַ קינד און וועל האָבן אַ קינד, —האָט זי מיר געענטפערט. איך האָב איר אויפגעוויזן פּראַקטיש, אַז ס'איז ניט ריכטיק אין „די פּי" לאַגער צו האָבן אַ קינד, איצט, ווען איר זענט אָן אַ היים, אָן פּערספּעקטיוו. זי האָט מיך געענטפערט:

—אויך מיין מאַמע האָט מיך געבוירן אין אַ שווערער צייט, אין ערשטן וועלט־קריג, אין צייט פון רעוואָלוציע און הונגער, דאָך האָט זי מיך דערצויגן. אויך איך וויל דאָס קינד געבוירן און דערציען.

אזוי האט זי מיר געזאגט. וואס האב איך געקענט טאן? מיט צוואַנג איר אן אבאָרט מאכן? איצט איז איר לעבן אין געפאר...

דער דאקטאר האט געענדיקט וואַשן זיינע הענט.

—איך גיי אָנציען מיין ווייסן קיטל און כ׳קום באלד צוריק!—האט דער דאקטאר געזאגט.

שלמה האט ניט געהערט דעם דאקטארס ווערטער, ניט געזען ווי ער איז אוועק. ער איז געשטאַנען ווי א צוגעוואקסענער צום באָדן. מיט ביידע הענט האט ער זיך געהאלטן פארן קאפּ, אין די געהירן האט עפּעס זיך צעקאָכט, געזאָטן, געראַשט, זיך געבונטעוועט, ניט געוואלט זיך אונטערגעבן, ניט געוואלט מסכים זיין:

—ניין! איך גיב זי ניט אויף, ניט זי, ניט דאס קינד! זיי מוזן ביידע לעבן!...

איצט, נאכדעם ווי זיי האבן אלץ און אלעמען פארלוירן... איצט אונטערגיין?... ניין...

ער לויפט אריין אין קעמערל, שטופּט אוועק די קראנקן־שוועסטער, קניט אנידער ביים בעטל. ער נעמט מיט ביידע הענט פייגע־

לע'ם קאָפּ, דריקט זי, טרייסלט זי און שרייט:

—פייגעלע! גיב זיך ניט אונטער! דו טראָגסט א קינד אונטער'ן הארצן, א לעבעדיק אידיש קינד, אונדזער קינד, אונדזער טרייסט און האפנונג. פייגעלע, עפן דיינע אויגן! לעב! פייגעלע קרוין, שענק מיר דאס קינד . . . גיב זיך ניט אונטער . . .

פייגעלע האט געעפנט די אויגן און, שווער קרעכצנדיק, געמורמעלט:

—א דאנק דיר, טאַטע, פאר די מוטיקע ווערטער. רעד ווייטער. . . איך האב געפילט, טאַטע ליבער, אז דו ביסט ביי מיר, אין מיר. . . כ'וועל לעבן,—כ'וויל לעבן . . . אוי, האלט מיך פעסט פאר די הענט . . . העלף מיך שרייען . . .

פייגעלע האט מער ניט גערעדט. די באקן האבן זיך גענומען רויטלען, ווי דאס גאנצע בלוט פון איר שוואכן קערפער וואלט זיך פארזאמעלט אין איר פנים. די הארמאָנען-אינזעקציע האט אנגעהויבן ווירקן. די ווייען זיינען געקומען אזוי פלוצלונג און שטארק, דער לעצטער שטוים אזוי מעכטיק און אומ-דערוואַרט, אז ביז די שוועסטער האט באוויזן זיך צו אַריענטירן, האט אין קעמערל זיך דער-

הערט א געשריי . . . דער געשריי פון א ניי־געבוירענעם . . .

די שוועסטער האט פּאַרזיכטיק, מיט געשיקטקייט, געטאָן איר פליכט: איבערגעשניטן די נאָפּלשנור, געבאָדן דאָס קינד, געוואויגן און געוויקלט. פייגעלע האט געעפנט די אויגן:

—וואו בין איך אין דער וועלט? שלמה, וואס ווייניסטו? הערסט, טייערער, ס'האט זיך מיר געחלומ'ט אז כ'שטאַרב, און טאַטע־מאַמע האבן מיך געראַטעוועט. כ'בין אזוי שוואַך . . . וועט עס נאָך לאַנג דויערן?

די קראַנקן־שוועסטער האט א צעשמייכלטע איר צוגעטראָגן א לעבעדיק נפש'ל, איינגעוויקלט אין א ליילעך, און געזאָגט:

—מזל טוב אייך! מזל טוב צו אייער געזונט, קרעפּטיק, זעקס־פונטיק מיידעלע . . .

—אוי, א מיידעלע? — האט פייגעלע זיך צעוויינט, — טאַקע? שלמה, מיין שוועסטער איז ווידער געבוירן . . .

דער דאָקטאָר מיט אן אסיסטענט, ביידע אין ווייסע קיטלען, מיט גיניקאָלאָגישע צוואַנגען און אנדערע מעדיצינישע אינסטרומענטן

אין די הענט, זיינען אריינגעקומען אין קעמערל און געבליבן שטיין פארגאפטע:

—אומגלויבלעך. עס איז ניט צו פארשטיין מיט וועלכע פיזישע כחות זי האט דאס קינד געבוירן און געבליבן לעבן . . .

דער פּאַרזיצנדער פונם לאַגער־קאָמיטעט, חבר וואקס, איז אריינגעקומען ווינטשן מזל טוב דער פאמיליע קאָרנבליט. הערנדיק דעם דאקטארס באמערקונג, האט ער אים געענטפערט:

—לויט די לאָגיק אין אייער חכמת המע־דיצין איז עס אויך ניט צו פארשטיין, ווי אזוי אונדזער אידיש פאָלק, נאך אזא ליידנס־וועג און אזוי פיל פייניקונגען, ווי אזוי מיר לעבן נאָך. . . דאָך, מיר האבן געלעבט, איבערגע־לעבט און וועלן לעבן . . .

שלמה און פייגעלע האבן ניט געהערט דעם שמועס צווישן ח' וואקס און דעם דאק־טאר. פייגעלע האט אפילו ניט געפילט די ווייען פון נאכגעבורט. ביידע האבן מיט ליב־שאפט געהערט די שענסטע טענער, די טענער פון לעבנס־געזאנג—דאס שרייען פון זייער ניי־געבוירן מיידעלע . . .

דאס האלב-פינצטערע ענגע באראקן צי־
מערל האט זיך אָנגעפילט מיט ליכט, מיט
פרייד, מיט קינדער-געוויין, וואס האט דער־
מאָנט די אלטע גוטע היים און אָנגעזאגט א
ניי לעבן, א נייע צוקונפט.

אסתר

—ווען דאס בלוט פון דיין קרבן איז קיל,
און דאס קול וואס דו ליבסט איז שוין שטיל —
זיי דאך שטאָלץ, סיאיז דיין קינד ניט קיין מת
כיהאב געשמייכלט ביים טויט—ניט פארגעס!...

—לאָרד בייראָן (יפתחים טאכטער).

אסתר

צען לעבעדיקע סקעלעטן מיט צעקנייטש־טע, איינגעפאַלענע פנים'ער, מיט בלאַסע, שפּיציק־שאַרפע נעז, בלוי־פאַרטריקענטע ליפּן און אָדערדיקע העלזער, לעבן אין איין באַראַק.

די גלאַט־אָפּגעגאָלטע קעפּ, די געשטרייפּ־טע שטראָפלינגס־קליידער, די ביינערדיקע פּיס מאכן זיי ענלעך צו פאַר'כשופ'טע זקנות, באַ־וועגעדיקע געשפּענסטער, און נאָר דאס פינ־קעלדיקע פיבער־פייערל אין זייערע ניט אוים־געלאָשענע אויגן זאגט עדות, אז דאס זיינען נאך לעבעדיקע מענטשן.

די עלטסטע פון די „זקנות" איז אלט זיבן־און־צוואַנציק יאר . . . די אנדערע זיינען פון זעכצן ביז פיר־און־צוואַנציק. דאָ, אין קאצעט, וואו מענטשן פאַלן הונדערטערווייז פון בייטשן־שמיץ, פלעק טיפוס, הונגער און שווערער, אויסמאטערנדיקער ארבעט; דאָ, ווען יעדע שעה קען קומען א „סעלעקציע"—אפּצו־קלייבן אזוי פיל און אזוי פיל פאר „עקספּערי־מענטן" פאר די זייף־פאַבריקלעך אין גאַז־קאַ־

מערן, איז יעדער טאג—א יאר, יעדע וואָך—א יובל, יעדער חודש — אן אייביגקייט, און קיין איינע פון די אנדערע ניין פרויען האט אפילו ניט געחלומט אז זיי וועלן דערלעבן אזא טיפן עלטער ווי די זיבן-און-צוואַנציק-יעריקע . . .

די צען פרויען זיינען צוזאמענגעטריבן געווארן דאָ אהער פון צען פארשידענע לענדער, און גערעדט אויף פיר פארשידענע שפּראַכן. יעדע האט מיטגעבראכט איר אייגנ-אַרטיקע דערציאונג און איר ספּעציפישן כאַ-ראקטער; אבער דער שותפותדיקער גורל, דער געפיל אז זיי געהערן צו איין שטאַם, איין פאָלק, דער באוואוסטזיין אז זיי זיינען אלע גלייך פאַראורטיילט צום אונטערגאַנג—האט זיי אלעמען דערנענטערט און פארשוועסטערט.

די ארבעט איז געווען א שווערע, מיט יעדן טאג זיינען זייערע העלדזער געווארן אויסגעצויגענער, דאס הוסטן—שטאַרקער, און דאס אטעמען—שווערער. דער רויך פון קרעמאַ-טאָריום האט מיט זיין איבלדיק-עקלדיקן גע-שטאַנק געררייצט די נאָז-לעבער און זיי דער-מאָנט אז, אָט קומט זייער ריי. . . די קוימענס

האבן זיי צוגעוואונקן:

—מיר ווארטן אויף אייך! . . .

איינע פון די פרויען האט אבער זיך ניט געוואלט אונטערגעבן, און זי האט כסדר געמוטיקט, געוועקט, גערופן:

—האַלט זיך! נאָך א שעה! נאָך א טאג...

די איינע איז געווען אסתר. זי האט די פרויען אָנגעפילט מיט נייע קוואַלן פון לעבנס־ווילן און דערוואַרעמט אין זיי פאַרפרוירענע געפילן פון האָפנונג און גלויבן. הענט האבן קראַמפּהאַפטיק געהאַלטן אייזענס און שטיינער, אַקסלען האבן אָנגעשטרענקט געטראָגן לאַסטן. קני און פיס האבן זיך שנעלער באַוועגט און מיילער (אָ, גאט, מיט וועלכע כחות?) האבן געזונגען . . . הונגעריקע, היים־אַטעמדיקע, פיבער־ברענענדיקע ליפּן האבן געזונגען:

„כיהייס ישראלייק כ׳בין א קינד פון געטאָ
כיהייס ישראלייק—א הפקרידיקער יונג;
כאָטש פאַרבליבן גאָלע געטאָ—
גיב איך אלץ נאָך א סוויסטשע און א זינג!"

דאס לידל האט געשטאַמט פון ווילנער געטאָ. אסתר, וועלכע האט עס אָפט געזונגען, האט אויך געשטאַמט פון יענע געגנטן, אירע ברייטע אקסלען, איר הויך-געוואוקסיקע געשטאַלט און גרויסע שטענדיק-לאַכנדיקע קלוגע אויגן האבן דערציילט פון איר אַמאָליקער שיינקייט. די פאליאקן און ליטווינער האבן איר טאַטע-מאַמע אוועק גענומען, די דייטשן האבן אויסגעצאפט פון איר קערפער דאס געזונט. זיי האבן אבער ניט געקענט ארויסציען פון איר הארץ דעם שטארקן גלויבן אין איר פאלק, די ליבע און אמונה אין איר גאט . . .

די פרויען האבן קיין סך וועגן איר ניט געוואוסט; ווייניק צייט געוועזן זיך צו דערציילן קעגנזייטיק פון פארגאנגנהייט. דאָך, אז מען האט זי געפרעגט:—פון וואַנען זי קען אזויפיל אידישע און העברייאישע לידער, האט זי שטענדיק געענטפערט מיט שטאלץ:

—איך בין געוועזן א שילערין פון א ווילנער אידישער פאָלקס-שול . . .

אסתר איז געווארן פאר די נייען א לערערין, אן עלטערע שוועסטער. אין שווערע מאָמענטן האט זי געטרייסט, געמוטיקט. זי

האט פאר זיי געפונען א קאַרטאָפל, א שטיקל קרויט. ביי שווערער ארבעט האט זי אונטער־געשטעלט איר אַקסל און ארויסגעהאלפן א שוואַכערער. איר צו פארדאנקן, האבן די פרוי־ען זיך דערפילט היימישער, נענטער און דער־מוטיקטער.

אויף נאָס־דורכגעווייקטע שטרויזעק ליגן צען פרויען. ענג צונויפגעקוועטשטע, צוגעטו־ליעטע איינע צו דער אנדערער. זיי ציטערן פון קעלט. אין דרויסן גיסט א שלאַקס־רעגן און רינט אריין דורך די שפּאַלטן פון דעם שלעכט־באדעקטן באַראַק־דאַך. צוליבן רעגן האט מען היינט געארבעט אָן מיטאג־איבעררייס. דער־פאר אבער האט מען געווארפן די ארבעט א שעה פריער. נאָך דעם מיטאג עסן—דאס ביסל ווארעמע ריבן־זופּ—האט מען זיי היינט ניט געגעבן, ווייל אין לאגער, פון וואנען מען פלעגט ברענגען דאס עסן, איז יענעם טאג פאָרגעקומען אן „אקציע": מען האט אפּגע־קליבן די געזינטערע און ארבעטספייאיקערע. די „שוואַכע" האט מען געשיקט אויף „דער־האָלונג"—אין דער „הימל־קאָמאַנדע". . .

צוליב אָט דער וויכטיקער געשעעניש האט מען די קאָמאַנדא „שטראָסענבוי“ פארגעסן. די „שטראָסענבוי“־גרופּע האט געארבעט 14 קילאָמעטער פון לאַגער, געבויט א וועג צו אַן עראָפּלאַן־פעלד. אלע זיינען געווען האַלב־נאַקעט, באָרוועס און מידע פון א גאנצן טאג שווערער ארבעט. ליגן זיי הונגעריקע, ציטערנדיק פון קעלט, קייען דעם נאַסן שעניק־שטרוי און זיפצן. איינע קרעכצט שטיל:

—גאָט אין הימל, זאל עס שוין אמאָל נעמען א סוף . . .

אסתר ליגט אויף דער ערד, ביידע הענט צוקאפּנס, די אויגן צעעפנט און רעדט הויך ווי פאר זיך יחזקאל'ס נבואה:

—איר טרוקענע ביינער הערט דאס וואָרט פון
 גאָט:
אזוי האט געזאגט גאָט דער האַר צו די דאָזיקע
 ביינער:
זעט, איך ברענג אריין אין אייך אַן אטעם,
און איר וועט לעבעדיק ווערן.
אָ איך וועל געבן אויף אייך אָדערן
און איך וועל ארויפטאָן אויף אייך פלייש
און ארויפציען אויף אייך א הויט,
און אריינגעבן אין אייך אַן אָטעם,
און איר וועט לעבעדיק ווערן;
און איר וועט וויסן אז איך בין גאָט . . .

א הייליקע שטילקייט האט זיך אויסגע־שפרייט איבער'ן קעמערל. די פרויען האבן איינגעהאלטן די אטעמס. איבער זיי האט גע־שוועבט דער געטלעכער גייסט פון האפנונג. עס האט זיך אויסגעדוכט, אז דאס איז ניט די נבואה, וועגן וועלכער אסתר האט געלערנט אין א אידישער שול, נאָר דער נביא יחזקאל אליין רעדט צו זיי דורך איר מויל. בארואיקטע זיינען זיי דערנאָך איינגעשלאָפן . . .

צומאָרגנס ביים „פרימאָרגן־אפּעל“ האט דער „קאַפּאָ“, צו וועמעס „קאָמאנדא“ די צען פרויען האבן געהערט, געלאזט וויסן, אז די „דאָקטוירים־קאָמיסיע“, וואס איז נעכטן געווען אין לאַגער, וועט היינט איינם אזייגער קומען אונטערזוכן זייער ארבעטספייאיקייט. וואס דאס באטייט האט יעדע איינע שוין געוואוסט. קיין געקאָכטע עסן—חוץ הונדערט גראַם שוואַרץ־ברויט און צען גראַם מאַרגאַרין — האבן זיי היינט ווידער ניט באקומען, ווייל צום לאַגער האט מען ניט געקענט קיינעם ארויסשיקן: אלע מוזן זיין אנוועזנד ביי דער „סעלעקציע“...

די אויפפאסערין (פאָר־ארבעטערן) האט

געמונטערט ביי דער ארבעט, די בליץ־מיידלעך האבן מיט גומי שטעקנס אונטערגעיאגט, גע־שלאגן. ס'האט אבער ניט געהאלפן — אלע האבן געפילט אז היינט קומט דער סוף, טייל האבן שוין געארבעט אָן מוט, נאַכלעסיק, געוואוסט אז סיווי וועלן זיי ניט דורכגיין ביי דער „סע־לעקציע".

דער הונגער קלעמט ביים הארצן. מען האלט זיך קוים אויף די פיס . . .

אסתר זעט די מאַטע, פארצווייפלטע בליקן פון אירע חבר'טעס און אין איר קאפּ בליצט אויף א געדאנק. זי בעט זיך אפּ אויף א ווײַלע ביי דער אויפזעערין און פארשווינדט.

א האלבע שעה, א שעה — אסתר איז ניטאָ. די אויפזעערין ווערט אומרואיק, זוכט זי הינ־טער דיביידלעך: אפשר איז איר שלעכט גע־ווארן?

נישטאָ — פארשוואונדן . . .

די פאר־ארבעטערן האט מורא מיטצו־טיילן דעם קאפּא אדער דער וואַך. זי האט איר דערלויבט אוועק צו גיין, איר שולד. זי ווארט... ס'איז שוין באלד צוועלף . . .

די פרויען זיינען אין שרעק. וואס האט פאסירט מיט אסתרן?

עטלעכע מינוט פאר צוועלף—אסתר איז דאָ! די באַקן פלאַמען; דער שטערן פארשוויצט, די אויגן—צוויי לייכטנדיקע פייערן. אסתר נעמט אן אייזן־שטאַנג און הויבט אָן ארבעטן ווי גאָרניט וואלט פאסירט . . . פונקט צוועלף קומט דער מיטאג־איבעררייס.

דער „קאַפאָ“ הייסט אלעמען זיך ארום־וואַשן און צוגרייטן צו דער אונטערזוכונג. מיט מידע טריט שלעפן זיך די פרויען צו א זייטיקן טאָל, ווארפן אראפ פון זיך די העפטלינגס־קליידער און וואשן זיך. אסתר קוקט זיך ארום אויף אלע זייטן, צי קיינער באמערקט זי נים. זי שלעפט ארויס פון אירע אַרבל הייסע קאַרטאָפל, פון איר בוזעם שלעפט זי פאַרזיכ־טיק ארויס א ווורשט און פון אירע לאַנגע הויזן—ברויט . . .

—וואו האסטו דאס גענומען?!

—פרעגט נים קיין קשיות. עסט, שוועס־טערלעך. . . מאַכט שנעלער, עס זאל דערפון גאָרניט בלייבן . . .

ווער עס האט אמאל געליטן הונגער, דער ווייסט דעם ווערט פון צוויי ווארימע קאַר־טאָפל, א שטיקל ווורשט און א ביסן ברויט...

דערקוויקט פון אסתר'ס געשאַנק, פריש ארומגעוואשן, האבן זיי מיט אומרו אין הארצן זיך אויסגעשטעלט נאַקעטע אויפן „אפּעל־פּלאַץ"...

די דאקטוירים און „ס. ס." מענער האבן באַטראַכט די העפטלינגע, זייער ארבעט און געזונט־צושטאַנד. פון 240 פרויען פון דער „שטראַסנבוי"־קאָמאנדא האט מען ביי דער „סעלעקציע" אפּגעקליבן 31.

די צען פרויען זיינען דאָסמאָל געראַטעוועט געווארן.

אין אוונט האט מען געבראכט הייסע קרויט־זופּ. נאָכ'ן אָפּעסן האבן אלע זיך דערפילט מונ־טערער. מען האט געוואונען נאך עטלעכע טעג צו לעבן. די פרויען האבן געמיטלעך גע־שמועסט, זיך געוויצלט און בארואיקטע פאר־זונקן געווארן אין טיפן שלאָף.

שפּעט ביינאכט האט א פייף־סיגנאל אויסגערופן אן אלארם. אלע זיינען אויפ־

געשפרונגען. מיט עטלעכע מינוט שפּעטער האָבן זיי זיך געשטעלט אויפ'ן בלאָטיקן אַפּעל־פּלאַץ. דער לאַגער־קאָמענדאַנט האָט, א שיכור'ער, מיט א הייזעריקער שטימע געלאָזט וויסן, אז אין שפּייז־מאַגאַזין איז פאַרגעקומען א גנבה.

—דער גאַנצער לאַגער וועט דריי טעג ניט באַקומען קיין ברויט, אויב די גנבה וועט ניט געפונען ווערן . . . אויב עמיצער וועט מיטטיילן וועגן דער גנבה, וועט זי באַלוינט ווערן מיט צוויי פונט ברויט און ציגאַרעטן . . .

אַלע האָבן געשוויגן. ווידער א פייף און א באַפעל:

—פונאַנדערגיין זיך צוריק אין די באַראַקן!

איצט האָבן די נייַן פרויען געוואוסט וואו אסתר האָט גענומען דאָס ברויט, די וואורשט און די קאַרטאָפל. א שרעק האָט זיי אַלעמען ארומגענומען. בלויז איין אסתר איז געווען רואיק.

—איך האָב עס געטאָן פאַר אייך, שוועסטערלעך. . .

—מיר ווייסן עס . . . דו האסט זיך אומ־געבראַכט . . .

—אייך צו ראַטעווען, אייך צו שטאַרקן, איר זאלט קענען דאס אריבערטראָגן, איבער־לעבן. איך וויל, איר זאלט מיר צוזאגן, אז איר וועט זיך שטאַרקן און זיך ניט אונטערגעבן. . .

—וואס קענען מיר דיר צוזאָגן? עס ווענדט זיך ניט אין אונדז . . .

—עס ווענדט זיך יא אין אייך! האט גלויבן אין הארצן, דאס וועט אייך צוגעבן מוט . . .

—מוט איז ניט קיין ברויט, אסתר. . .

—דורך מוט באקומט מען ברויט . . .

—אזוי ווי דו האסט באקומען און וועסט דערפאר באצאלן מיטן לעבן . . .

—איין לעבן פאר ניין . . . ניין וועט איר בלייבן . . .

—און זיך מאטערן . . .

—יא, זיך מאטערן, אבער אויך האפן און גלויבן, אז איר וועט איבערלעבן. מאַכט מיר ניט קיין פאַרוואורפן! אזוי, צי אנדערש—עס איז געשען, און איצט לאָמיר זיך געזעגענען. . .

—וואוהין ווילסטו גיין, אסתר?

—איך גיי, איר ווייסט וואוהין. כ'וועל

דאך ניט לאזן הונגערן און אומקומען אומשול־דיקע מענטשן צוליב מיר. . . איך גיי . . . טאָ־מער פרעגט מען אייך, ווייסט איר פון גאָר־נישט . . . איך האב אלץ אליין אויפגעגעסן . . . איר פארשטייט?

פאר'ן געזעגענען זיך האט אסתר פאר זיי נאך דעקלאמירט אברהם רייזענס א ליד:

אין מינוטן וויסטע ווען ארום איז שוואַרץ,
גאט מיט ליבע־קוואַלן פיל מיר אָן מיין הארץ...

אלץ איז אזוי עלנט ווייסט ניט וואס צו טאָן:
גאט, מיט ליבע־קוואלן פיל מיין הארץ מיר אָן!

און די ארעמס מיינע ברייט און שטארק מאך זיי,
אז די וועלט אומארמען זאל איך מיט איר ווי!...

אלע זיינען געזעסן אויף די פייכטע שטרוי־זעק און אומעטיק געשוויגן. קיינע האט זיך ניט געטרויט איבערצורייסן די שטילקייט.

—זייט געזונט, אלע! לעבט! גלויבט!

א טירל האט זיך מיט א קרעכץ צוגע־מאכט אין דער נאכט־פינצטערניש.

קיין איינע פון די פרויען האט יענע נאכט קיין אויג ניט צוגעמאכט. זייערע פנים'ער האבן אויסגעזען מידער, עלטער און צע־קנייטשטער, נאר—מאָדנע—קיין איינע האט ניט געקענט וויינען . . . אסתר האט איבער־געלאזט א געפיל פון הייטערקייט, פון מוט, פון טיפן גלויבן.

דער פונק פון גלויבן האט זיך צעפלאקערט אין א פייער פון אינערלעכער זעלבסט־זיכער־קייט. יעדע איינע האט געפילט, אז זי האט באקומען א מיטטרעגער אין אירע ליידן. עפּעס אן אומקלאָרער געפיל האט גענומען ווירברירן אין זייערע הערצער—דער גלויבן אין גאט, א כח אויף וועלכן זיי קענען זיך פארלאזן.

ביים „פרימארגן־אפעל", האבן אלע דער־זען א ניי־אויפגעשטעלטע תליה. ווען זיי זיינען שוין געווען פארזאמעלט, האט מען פון וואַך־באַראַק ארויסגעפירט—מיט געבונדענע הענט אויף הינטן—אסתר'ן . . .

זי איז געגאנגען א מידע, נאָר הויך האל־טענדיק איר קאָפּ . . . אויף דער ברוסט האט מען איר אָנגעהאנגען א שילדל מיט דער אויפ־שריפט: „דיעבין" (גנב'טע). דער לאגער־עלצ־טער, מיט א ציניש־טריאומפירנדיקן שמייכע־

לע, האט זיך געווענדט צו די העפטלינגע:

—אזוי וועלן מיר באשטראפן די אלע וואס וועלן פרואוון אריינברענגען אומאָרדנונג אין לאַגער . . .

אסתר האט געשמייכלט. זי האט געכאַפּט א באהאלטענעם בליק צו אירע חבר׳טעס. זעענדיק די רואיקייט אויף זייערע פּנימער, האט זי אינסטינקטיוו דערפילט, אז זי האט זיי עפּעס איבערגעלאזט און ס׳איז ווערט געווען זיי צו ראַטעווען . . . זי האט גענומען זינגען הויך און פריילעך איר באליבט ווילנער געטאָלידל:

—כאטש פארבליבן גאָלע געטא—
גיב איך אלץ נאך א סוויסטשע און א זינג!״

זי האט זיך ניט געלאזט פירן פון „ס. ס.״ מאן צו דער תליה, אליין איז זי צוגעגאנגען צום בענקל און אויסגעשריגן:

—לעבט! איר וועט זיי איבערלעבן! עם ישראל חי!

אז דער תליון, דער „ס. ס.״ מאן, איז מיט רציחה צו צו איר און ניט געלאזט זי רעדן, האט זי מיטן פוס מיט איר גאנצן כח א שטויס געטאן אין בויך. דער תליון איז אומגעפאלן. די באַ־

וואכונג האט געעפנט אויף אסתרן א שיסעריי.
זי האט זיך אראפגעקייקלט פון תליה בענקל...

— — — — — — — — — — — — — —

די פרויען, וואס האבן שפעטער די דער־שאָסענע אסתר דאווידאוויץ, גע־בראכט צו קבורה, דערציילן:

—אזא זיס־שמייכלענדיקן פנים האבן זיי נאך קיינמאל ניט געזען . . .

די שכינה האט גערוט איר צוקאָפּנס . . .

Susanne Taube

The Unforgotten